

**BUKU YA VUHLAMUSERI
BYA MATIKHOMELE
EKA MINTIRHO YA MFUMO**

**XILETELO XA KU TITOVETA
XA MATIKHOMELE
ENTIRHWENI**

Xi tsariwe: Khomixini ya Mintirho ya Mfumo
Private bag X121
Pretoria
0001

2002 Khomixini ya Mintirho ya Mfumo
Ntsariso wo rhang, xiletelo xo sungula

Ntirho lowu i wa xidzi. A ku na xiphemu lexi nga tsarisisiwaka hi vuntshwa hi ndlela yihi kumbe yihi , ku nga sunguriwanga ku komberiwa mpfumelelo ku suka eka Khomixini ya Mintirho ya Mfumo. Swikombelo na swivutiso swi fanele ku rhumeriwa eka Public Service Commission, Commission House, Cnr Hamilton and Ziervogel Streets, Arcadia 0083.

Swivutiso swinwana na swinwana mayelana na nkandziyiso lowu swi fanele ku rhumeriwa eka:

Directorate: Professional Ethics Promotion
Public Service Commission
Private Bag X121
Pretoria
0001
Telephone: (27-12) 328 7690
Fax: (27-12) 325 8382

Nkandziyiso wu endliwe hi va Creda Communications

MILAWU YA NKOKA

YA KHUME YA LE HENHLA YA VUTIRHELA MFUMO E AFRIKA DZONGA

Vumbiwa bya tiko ra Afrika Dzonga (kavanyisa ka 10) byi kombisa leswaku Mintirho ya Mfumo yi...

- Fumiwa hi milawu ya nkoka ya xidemokratiki na ya vumbiwa;
- landzelerisa na ku tlakusa xiyimo xa matikhomele ya le henhla entirhweni;
- tlakusa xiyimo xa matirhele, ikhonomi, na ku khoma switirhisiwa hi ndlela ya kahle;
- tirha hi ku kongomisa eka nhluvukiso;
- ku korhokela ku ri hava ku voyamela eka tlhelo rinwana, hi ku hetiseka, ni hi ku ringananisa;
- hlamula eka swilaveko swa va-aki ni ku va kucetela ku nghenelela eku endliweni ka milawu;
- ku va na vutihlamuleri eka mintirho leyi endliwaka;
- ku humela erivaleni hi ku nyika va-aki mahungu ya ntiyiso na swona hi nkarhi;
- ku letela eka matirhelo lamanene na nhluvukiso etidyondzweni leswaku ku ta antswisiwa vuswikoti bya vatirhi;
- ku yimela va-aki va Afrika Dzonga hi ku angarhela, na ku thola na vufambisi bya le mintirhweni swi landzelerisa eka vuswikoti, mavonele lamanene, ku tirha hi ku hetiseka, na swilaveko swa ku languta nakambe lomu ku nga va na ku hambana loku nga vangeka khale.

NONGONOKO

1. RITO RO RHANGA	4
2. SWIKHENSO	5
3. XILETELO XO HLAMUSELA MATIKHOMELE EKA MINTIRHO YA MFUMO....	6
3.1 Masungulo	6
3.2 Vuleteri.....	6
3.3 Vutihlamuleri bya muthori na muthoriwa	6
4. NKONGOMISO WA TINDLELA TA MATIKHOMELE	7
4.1 Vuxaka na huvo yo endla milawu na vulawuri	7
4.2 Vuxaka na va-aka tiko	9
4.3 Vuxaka exikarhi ka vatirhi	14
4.4 Matirhelo	19
4.5 Matikhomele na ku tsakela eka leswi nga riki swa mfumo.....	26
5. MATIKHOMELE YA VATIRHI EKA MINTIRHO YA MFUMO (ANNEXURE A) ...	29

1. RITO RO RHANGA

Khomixini ya Mintirho ya Mfumo yi na matimba ku ya hi Vumbiwa bya tiko, 1996, ku tlakusa na ku landzelerisa xiyimo xa le henhla xa matikhomele eka vutirhela mfumo. Hi 1997, milawu ya matikhomele eka vutirhela mfumo yi simekiwe yi tlhela yi landzelerisiwa hi ku letela vatirhela etihofosini-nkulu ta tiko ni ta le ka swifundza-nkulu. A swi ri na nkoka ku endla xiletelo xa ku titoloveta eka matikhomele entirhweni ku vanga ku twisisa eka switandzhaku loko xi tirhisiwa.

Hi ku yimela Khomixini ya Mintirho ya Mfumo, ndzi ti twa ndzi xiximiwe swinene ku hundzisela eka vatirhela mfumo va Afrika Dzonga, xiletelo lexi xi hlamuselaka hi ta matikhomele ya vatirhi eka vatirhela mfumo. Matikhomele lamanene i phuphu eku vangeneni ka malawulele ya kahle eka vatirhela mfumo. Ya tlhela ya tsundzuxa swo fana na ku xixima timfanelo ta vanhu, milawu ya mfumo, vutihlamuleri, ku humela erivaleni, matikhomele ya munhu eka mintirho leyi nga ri ki ya mfumo.

Khomixini ya Mintirho ya Mfumo yi kombela vatirhela mfumo hinkwavo, ku suka eka va swiyimo swa le hansi ku ya eka swa le henhla henhla, ku kombisa ku twisisa eka milawu, malawulele na swileriso leswi nga laha ka xiletelo lexi. A swi olovi, kambe swi nyika matimba loko vukorhokeri byi fikelela va-aki. Swi tlhela swi va na nkoka nakambe loko vatirhela mfumo va tiyisisa ku bakanya na ku ala ku nyikiwa tinyiko leti nga hundzuluxiwaka tani hi ndlela yo xava vukorhokeri.

Hi tsakela ku ndhundhuzela varhangeri hinkwavo na vatirhi lava nga hoxa xandla ku landzelerisa xiletelo xa matikhomele ya vatirhi eka mintirho ya mfumo. Ndzi hlohletela hinkwenu ku yisa ntirho lowu emahlweni mi nga karhali eka ntlhontlho wa ku landzelerisa matikhomele lamanene entirhweni wa mfumo.

Khomixini ya Mintirho ya Mfumo yi tshembha leswaku xiletelo lexi xi ti hlamuselaka xi ta kota ku landzelerisa eka matirhelo ya ntiyiso na ku tinyiketela emintirhweni, na ku susumeta nkinkhi ku suka eka hina hinkwerhu ku fikelela xiyimo xo ka hi nga seketeli ni ku tiyisisa matirhelo ya manyala eAfrika Dzonga.

Xo hetelela, ndzi rhandza ku hlohletela vatirhela mfumo hinkwavo ku tiyisisa leswaku matikhomele ya vona ya fambisana na milawu ya nkoka leyi lawulaka vufambisi bya mfumo, va tlhela va tiva hi ku hetiseka milawu ya matikhomele na xiletelo lexi.

Prof. SS Sangweni

Mutshama xitulu: Khomixini ya Mintirho ya Mfumo

2. SWIKHENSO

Ntirho wa ku tsala xiletelo xo hlamusela matikhomele entirhweni eka mintirho ya mfumo a wu ta va wu nga humelelangi ehandle ka ku tinyiketela na nseketelo wa vanhu vo hambana hambana na minhlangano leyi swi fanelaka leswaku yi boxiwa na ku tekeriwa enhlokweni:

- Tindzawulo ta mfumo etikweni ni le ka swifundza -nkulu va seketele na ku landzelerisa xiletelo lexi, na ku nyika mavonele ya nkoka leswaku xi antswisiwa;
- Hofisi ya muyimeri wa vanhu yi ngenise xandla eku tsariweni ka tsalwa leri hi ku nyika mavonele ya nkoka;
- Minhlangano ya vatirhi yo hambana hambana na yona yi ve na xiave etinhlengeletanini to hambana hambana na ku humesa swiringanyeto swa nkoka;
- Vatirhi va le Hofisini ya Khomixini ya Mintirho ya Mfumo va pfune eka mintirho ya vulavisisi na ku mpfhapfharhuta tsalwa ro hetelela;
- Xo hetelela, hi khensa va ndzawulo ya nhluvukiso wa matiko mambe ya le Britain ku hakelela ku kandziyisiwa ka xiletelo lexi xa matikhomele entirhweni wa vutirhela mfumo.

3. XILETELO XO HLAMUSELA MATIKHOMELE EKA MINTIRHO YA MFUMO

3.1 MASUNGULO

3.1.1 Xikongomelo xa xiletelo lexi i ku hlamusela nongonoko wa matikhomele hi vuenti. Mahikahatelo ya milawu ya ximfumo a ya lava ku landzelerisiwa eka marito ya ximfumo. Xiletelo lexi xi kongomisiwe eka ku endla leswaku milawu ya matikhomele yi twisiseka eka vatirhela mfumo hinkwavo.

3.1.2 Xiletelo lexi a xi susumeti milawu yintshwa naswona xi landzelerisa swiyenge leswi a swi ri kona na matsalele ya milawu leswi swi nga xiswona eka milawu ya matikhomele, ku endlela leswaku swi olova ku fananisa. Loko ku tirhisiwa xiletelo lexi, tindzawulo ti fanele ku ringeta ku tatisa hi swikombelo swa vona vinyi leswi yelanaka na ndzhawu yo karhi ya ntirho.

3.1.3 Swi fanele ku tiyisiwa leswaku ku tsariwa ka xiletelo lexi i mhaka leyi ya ka emahlweni naswona swi nga ha lava mpfuxeto minkarhi hinkwayo, ku fana na milawu ya matirhelo.

3.2 VULETERI

3.2.1 Ku kota ku tlakusa xiyimo xa matikhomele lamanene entirhweni, vatirhela mfumo va fanele ku kuceteriwa ku ehleketa na ku tikhoma kahle. Xiletelo lexi xi fanele ku tirha tani hi xipfuno ku hluvukisa na ku hundzisa tidyondzo to letela vatirhi hinkwavo. Xiletelo lexi xi tlhela xi va na swikombiso swo hlaya leswi hlamuselaka matikhomele emintirhweni hi vuenti, leswi nga tlhelaka swi tirha tani hi vuleteri bya swiyimo swinwana.

3.2.2 Hi ku fambisana na milawu ya matikhomele, xiletelo lexi xi nga pfuna ku landzelerisa vutitshembhi byo hetiseka bya mintirho ya mfumo, hi ku nyika swintsongo leswi munhu a nga swi langutelaka eka matikhomele lawa ya amukelekaka na milawu leyi munhu a nga titolovetaka yona.

3.3 VUTIHLAMULERI BYA MUTHORI NA VATHORIWA

3.3.1 I mhaka leyi amukelekaka leswaku vanhu va dyondza hi ku languta na ku endla. Vutihlamuleri byinwana byi va ehenhla ka muthori, ku nga vurhangeri bya tindzawulo ta mfumo (va holobye na swirho swa tihuvo to endla milawu) eka swiyimo swa tipolotiki, na varhangeri eka vufambisi bya mintirho ya mfumo va swiyimo hinkwaswo ku endlela leswaku ku va na moya wa kahle lowu nga ta endla leswaku milawu yi tumbuluxiwa **na hi ku** andlalele vatirhi hinkwavo swikombiso leswinene.

3.3.2 Xiyenge xa 195(1)(a) xa Vumbiwa bya tiko xi kombisa leswaku “matikhomele ya xiyimo xa le henhla emintirhweni ya landzelerisiwa” emintirhweni ya mfumo hi ku angarhela. Ku ya hi ntwanano wa nhlengelo (wa Public Service Co-ordinating Bargaining Council Resolution 2 of 1999), vatirhi hinkwavo va mfumo va na vutihlamuleri ku landzelerisa milawu ya matikhomele leyi yi nga vekiwa. Tani hi leswi ku nga nsinya wa mintirho yo kunguhata, vululamisi na matirhelo yo tshinya, muthori u fanele ku endla hinkwaswo leswi faneleke ku tiyisisa leswaku vatirhi hinkwavo va tiva nongonoko wa milawu ya matikhomele.

3.3.3 Swi na nkoka ku tshikelela leswaku xikongomelo-nkulu xa milawu ya matikhomele hi lexinene, ku nga ku tlakusa xiyimo xa matikhomele ya xikombiso xa kahle. Ehandle ka swona, mutirhi u ta voniwa nandzu ku ya hi xiyenge xa nawu lowu nga boxiwa laha henhla, naswona a nga tshinyiwa hi ku landza swiyenge swa 18 ku fika eka 27 tani hi laha swi nga cinciwa hi milawu ya mintirho ya mfumo (Public Service Amendment Bill of 1997), loko a kumeka a tlule nawu ku ya hi laha wu nga vekiwa ha kona.

4. NKONGOMISO WA TINDLELA TA MATIKHOMELE

4.1 Vuxaka na huvo yo endla milawu na vulawuri

4.1.1 Mutirhi u fanele ku tshembheka eka tiko na ku xixima vumbiwa, a tlhela a boheka ku landzelerisa leswi eka matirhelo ya yena ya siku rinwana na rinwana.

Ku kongomisa eka "Tiko" hi ku landza nhlamuselo leyi tirhisaka hi mani na mani, swi fanele ku vula tiko hinkwaro hi ku angarhela... ku nga ra Afrika Dzonga. I xilaveko xa nkoka leswaku vatirhela mfumo hinkwavo va tshembheka eka tiko ra vona.

Vumbiwa bya tiko byi languta eka swiyenge swo karhi leswi yelanaku na timfanelo na leswi vanhu va swi tsakelaka. Xo sungula, xiyenge lexi xa nawu wa matikhomele xi vula leswaku vatirhela mfumo va tshembheka eka tirhelo leri nga kona ra xidemokiratiki. Xa vumbirhi, vukulu bya vumbiwa byi fanele ku amukeriwa na ku xiximiwa hi vanhu hinkwavo. Xa vunharhu, mutirhela mfumo wunwana na wunwana u fanele ku kota ku twisisa hi ndlela yinwana, nongonoko na xikongomelo xa vumbiwa tani hi endlele ro landzelerisa na malawulele ya matirhele lama nga kona.

Xikombiso 1: Vatirhela mfumo va swiyimo swo hambana hambana va nghenelela kuntsongo kumbe ngopfu, ku hoxa swiringanyeto loko ku endliwa milawu. Xiringanyeto xinwana na xinwana xi fanele ku langutiwa swinene ku tiyisisa leswaku a swi nga nghenelelani na mongo kumbe swiyenge swinwana swa vumbiwa. Swiyenge swinwana swa vumbiwa ku fana na ku hoxa xandla ka va-aki, na ku humela erivaleni eka vukorhokeri, swi fanele ku landzelerisiwa ku fika emakumu loko ku vumbiwa nawu.

Xikombiso 2: Xiyenge xa 33(2) xa Vumbiwa xi vula leswaku unwana na unwana loyi timfanelo ta yena ti nga onhiwa hi mintirho ya mfumo, u na mfanelo ya ku tsaleriwa papila ku hlamuseriwa swivangelo. Leswi swi vula leswaku, ku tirha ku ya hi Vumbiwa, mutirhela mfumo unwana na unwana u fanele ku tiyisisa leswaku swiboho leswi tekiwaka eka matirhele na goza leri tekiwaka swi fanele ku va leswi twalaka, leswaku swi nyikiwa ni le ka munhu wihi kumbe wihi loyi a khumbhekaka. Hi ntiyiso, leswi swi vula leswaku matirhelo hinkwawo ya fanele ya ri lawa ya nga humela erivaleni.

4.1.2 Mutirhi u fanele ku rhangisa swilaveko swa va-aki loko a tirha mintirho ya yena.

Leswi swi vula leswaku loko ku fanele ku tekiwa swiboho kumbe ku tekiwa magoza manwana, ro sungula ku fanele ku tekeriwa enhlokweni swilaveko swa va-aki. Ku tsakela ka mutirhela mfumo kumbe xiyenge xinwana lexi nga na xiave xi fanele ku salela endzhaku eka swilaveko swa va-aki.

Xikombiso 1: Mutirhi wo lulamisa lomu ku nga onhaka wo tirha exibedlele u bohiwa hi kotiraka ya ntirho wa yena ku tirha ku sukela hi 8:00 ku fika hi 16:30. A ku na swipimelo leswi nga vekiwa loko a tirha ku hundzisa nkarhi wa yena. Ku ve na bubutsa leri nga onha mphakelo wa gezi exibedlele naswona ti-wadi ta vukheta ti tirhisa gezi ra jenereti. Na wona ndzilo wa kona wu nyika swiphiqu, kutani mutirhi loyi u lerisiwa ku lulamisa lomu ku nga onhaka hi 16:00. Leswi swi ta vula leswaku mutirhi u boheka ku heta ntirho wa yena hambu loko swi ta vula leswaku u ta hundzisa nkarhi lowu nga kona eka kotiraka ya yena.

Xikombiso 2: Vatirhi vanyingi lava tirhaka ehofisini ya xifundzha va kombisa ku tsakela ku teka masiku ya vona yo wisa hi nhweti ya Nwendzambahala. Loko hinkwavo vo pfumeleriwa, swi ta vula leswaku hofisi a yi nga swi koti ku korhokela va-aki hi ndlela leyi nga fanela. Ku ta fanela ku

fikeleriwa ntwanano exikarhi ka varhangeri na vatirhi lava khumbhekaka, leswi nga ta hetelela eka ku va vatirhi vanwana va tama va ha ri ntirhweni hi nkarhi lowu leswaku vukorhokeri byi va lebyinene.

4.1.3 Mutirhi u fanele ku tirha mintirho ya yena hi ku landzelerisa milawu ya mfumo lowu nga kona sweswi, loko a tirha mintirho ya yena ya ximfumo tani hi leswi swi nga kona eka milawu leyi nga vekiwa.

Nawu wa timfanelo eka Vumbiwa bya tiko, wu sirhelela timfanelo ta munhu eka Tipolotiki, leswi katsaka mfanelo ya ku tihlanganisa kumbe ku wela ehansi ka vandla ro karhi ra tipolotiki leri a ri tsakelaka. Ntirho wo hlawula wu ta hetelela laha vandla leri nga hlawuriwa hi swirho swo tala ri nga ta fuma. Leswi swi nga ha vula leswaku ku tsakela ka vatirhela mfumo vanwana ku nga kombiseka eka mbuyelo wa nhlawulo. Swi nga tlhela swi vula leswaku swilaveko swa nkoka, minongonoko ya matirhelo na milawu leyi nga tekiwa hi mfumo eka swiyenge swinwana swi hambana na swilaveko swa nkoka swa vatirhela mfumo hi ku hambana ka vona. Vatirhela mfumo va fanele ku tirhela mfumo lowu nga hlawuriwa hi ku tinyiketela, vuswikoti na ku tshembheka hi ku landza milawu.

Xikombiso 1: Mutirhela mfumo a nga tshembha leswaku vuhlayiseki eka rihanyu ku nga va mhaka yo rhanga ya nkoka eka milawu ya tiko, a tlhela a seketela vandla ra tipolotiki leri nga na mavonele lama fanaka. Mfumo lowu nga kona, wu nga vona leswaku i swa nkoka swinene ku nyika vanhu tiyindlu na ku lwa na vugevenga. Mutirhi u ta languteriwa leswaku a pfumela mavonele ya mfumo eka leswi nga swa nkoka. Kambe leswi a swi vuli leswaku u fanele ku va ehansi ka ntshikelelo hikwalaho ka mavonele ya yena.

Xikombiso 2: Loko mfumo lowu nga kona wu lava ku tumbuluxa matirhele manwana, naswona swi le mavokweni ya mutirhela mfumo ku tsundzuxa leswi swi nga tirhisiwaka swona swi ri swa ndlela yo antswa, mutirhi, hambi loko a nga pfumelelani na endlele ra kona, u fanele ku veka etlhelo ku ti twa ka yena, a tlhela a teka xiboho xo tiya, ni ku languta eka maendlele manwana lama nga va ka kona, na muxaka wa switandzhaku, ku biha kumbe ku saseka ka swona, leswaku muganga lowu nga ta tirhisa endlele leri wu ta vuyeriwa ku fika kwihi.

4.1.4 Mutirhi u fanele ku tiva na ku landzelela milawu hinkwayo na swileriso leswi nga kona eka matirhele ya yena.

Ku kota ku tirhela mfumo lowu nga kona na tiko hinkwaro hi ku tshembheka na vuswikoti, vatirhi va fanele ku tiva leswi va faneleke ku tirha swona, milawu leyi fambisaka mintirho ya vona na ndlela leyi va faneleke ku tirha ha yona.

Varhangeri va fanele ku va na vutihlamuleri va tiyisisa leswaku vatirhi va tiva leswi va faneleke ku swi endla. Na vona vatirhi va na vutihlamuleri bya ku tiva leswi va faneleke ku tirha swona, va va ni vuswikoti, va tlhela va landzelerisa ku ya hi milawu leyi nga vekiwa leswaku va ta yi landzelela eka matirhele ya vona, leswi nga ta vuyerisa va-aki na miganga leyi va yi korhokelaka.

Xikombiso 1: Hi ku va a nga tiva matirhele eka xiyenge xa timali, mutirhi a nga pfumelela ku xaviwa ka nhundzu yinwana a nga kumanga mpfumelelo ku suka eka ndzawulo ya timali. Matirhele ya muxaka wolowo ya nga vula leswaku ku tirhisiwe mali swi nga ri nawini, naswona swi nga vanga ku durha na ku tengisiwa hi nawu swo ka swi nga pfuni nchumu, ni ku tlhela ku koxiwa na timali hi lava nga ta onhakeriwa.

Xikombiso 2: Hi mhaka ya ku va mutirhi a pfumala vutivi, a nga nyika munhu mahungu yo ka ya nga ri ya ntiyiso loyi a endlaka xikombelo xa mudende wa vadyuhari yo fana na swilaveko swa kona, maendlele ya xikombelo xa kona, kumbe mali leyi a nga ta fanela ku yi hola. Leswi swi nga

va na switandzhaku swo biha swinene eka munhu yaloye ni le ka muganga lowu a tshamaka eka wona.

4.1.5 Mutirhi u fanele ku tirhisana na swiyenge leswi nga tumbuluxiwa ku ya hi nawu na Vumbiwa bya tiko, loko a korhokela va-aki.

Ku na swiyenge swo hlaya leswi nga tumbuluxiwa ehansi ka Vumbiwa (Muyimeri wa vanhu, Muhleri-jenerali wa tinkota, Khomixini ya Mintirho ya Mfumo, Khomixini yo ringananisa rimbewu, na swinwana,), kasi ku na leswi nga tumbuluxiwa ku ya hi milawu ya tiko, (tibodo to thendarisa, **tikhomixini ta** vulavisisi, na swinwana). Swiyenge leswi swi pfuna eka mafambisele ku tiyisisa leswaku matirhele hi lama hetisekeke. Vatirhela mfumo a va fanelanga ku tekela ehansi swiyenge leswi, kambe swi pfuna ku yisa emahlweni mintirho ya swona, ku fana na ku swi nyika vuxokoxoko na tinhlamuselo tinwana leti ti nga lavekaka.

Xikombiso 1: Loko hofisi ya muyimeri wa vanhu yi komberiwa ku kambisisa xivilelo lexi nga mangariwa hi mu-aka tiko, ku mangariwe ndzawulo ya mfumo, yi ta langutela ntirhisano eka vatirhi va ndzawulo yaleyo ku nyika vuxokoxoko byihi kumbe byihi lebyi nga ta laveka.

Xikombiso 2: Loko muhleri- nkulu wa tinkota a kuma matirhelo ya manyala eka vufambisi bya timali eka ndzawulo, **vatirhi** va le ka ndzawulo ya kona a va fanelanga ku teka ndzavisiso lowu tani hi vun'wa. Va fanele ku twisisa na ku amukela ntirho wa muhleri wa tinkota, va tlhela va tirhisana hi tindlela hinkwato na hofisi ya yena ku basisa na ku ololoxa swiphiko leswi nga kona.

4.2 VUXAKA NA VA-AKA TIKO

4.2.1.1 Mutirhela mfumo u tlakusa xiyimo xa vunwe eka tiko ra Afrika Dzonga loko a ri karhi a tirha mintirho ya yena ya ximfumo.

Eka xiyenge xo sungula xa Vumbiwa, ku hlamuseriwa leswaku xikongomelo xa Vumbiwa bya tiko i ku:-

- horisa timbanga leti nga vanga hi xihlawuhlawu xa khale, na ku tumbuluxa tiko leri nga na tirhele ra xidemokratiki, mintirho ya vululami na ku landzelerisa timfanelo ta ximunhu;
- ku andlala tshaku ra xidemokratiki eka tiko leri nga na ku twisisa, ni laha mfumo wu nga vumbiwa hi ku rhandza ka vanhu, naswona mu-aka tiko unwana na unwana u sirheleriwa ku ringana hi nawu wa tiko;
- ku tlakusa xiyimo xa va-aki ku ringana na ku humesela erivaleni vuswikoti bya munhu unwana na unwana;
- ku aka Afrika Dzonga leri nga na vunwe na xidemokratiki leswaku ri ta kota ku teka xiyimo xa rona tani hi tiko leri nga hetiseka exikarhi ka matiko manwana.

Ku kota ku fikelela na ku landzelerisa swilaveko leswi nga kona eka Vumbiwa bya tiko, ku fanele ku va na ku tiyimisela loku nga na nkongomelo ku suka eka va-aka tiko hinkwavo. Vatirhela mfumo va langutiwa **tani** hi xiphemu xa mfumo, leswi vulaka leswaku vona va fanele ku tekela swinene mhaka leyi enhlokweni.

Xikombiso 1: Ntirhisano lowunene, vuxaka, ntsako, ku pfunana na ku vumba ndzhawu ya kahle yo tirhela exikarhi ka vatirhi vo suka etindzhawini to hambana hambana lava tirhisana na va-

aki, swi ta endla xikombiso xa kahle eka miganga hi ku angarhela. Xikombiso xa kahle xi nga va ehofisini leyi ku endliwaka mapasi na ti-pasipoti.

Xikombiso 2: Mutirhela mfumo u fanele ku ringeta ku titsarisela ku dyondza rinwana ra tindzimi ta ximfumo leri tirhisiwaka eka ndzhawu leyi a tirhaka eka yona. U fanele ku tlhela a kuceteriwa ku hundzuluxela hi tindzimi tinwana etinhlengetanini lomu swi nga fanela.

4.2.2 Mutirhela mfumo u ta tirha a nga voyameli etlhelo rinwe, naswona hi ku hetiseka leswaku a ta kota ku vanga ku tshembheka eka mintirho ya mfumo.

Mintirho ya mfumo yi korhokela va-aki hinkwavo, naswona va-aki va lava ku korhokeriwa hi ndlela yo ringanana, ya vuswikoti, yo hetiseka naswona hi ndlela leyi nga na xinghana. Vativhi va fanele ku tekela mhaka enhlokweni mhaka ya leswaku va fanele ku tekela enhlokweni vativhikulobye na va-aka tiko ku ringanana, hi ndlela leyi swi nga ta ka swi nga vangi ku tshembha ntsena eka mintirho ya mfumo, kambe na ku vanga ku amukela ka ntikelo wa ntirho lowu nga endliwa.

Xikombiso 1: Mutirhi u tirha eka ndzawulo leyi swikombelo swa vukorhokeri byo karhi swi endliwaka kona hi va-aki. Muakelani wa mutirhi loyi wa swi tiva leswaku mutirhi a nga swi kota ku hatlisisa vukorhokeri lebyi lavekaka, kutani a nwi kombela ku pfuneta eka mhaka ya kona. Mutirhi u ta fanela ku langutisisa mhaka leyi hi vukheta, tani hi leswi goza rinwana na rinwana leri a nga ri tekaka ku pfuneta muakelani ri nga langutekaka tani hi ndlela yo tsakela ku pfuna muakelani ehenhleri ka va-aki vanwana lava nga endla swikombelo.

Xikombiso 2: Mutirhi u fanele ku kombela vanhu lava a va korhokelaka ku fola layini leswaku unwana na unwana a ta kota ku pfuniwa loko nkarhi wa yena wu fika, ku ri hava mhaka yo kombisa ku tsakela ku pfuna vanwana, kumbe ku va swi languteka hi ndlela yo tani.

4.2.3 Mutirhi u fanele ku titsongahata, a pfuna na ku kumeka hi xihatla loko a tirhisana na va-aka tiko, a tlhela a khoma vanhu tani hi tikhasimende lava faneleke ku kuma vukorhokeri bya xiyimo xa le henhla swinene.

Swi na nkoka eka vativhi ku vona leswaku loko va nghena eka mintirho ya mfumo, va fanele ku va va tinyiketerile ku tirhela tiko hi ku hetiseka. Vanhu va tiko va langutela ku korhokeriwa, leswi lavaka leswaku vativhi va tshama va ri kona na ku va pfuna hi ndlela yo kombisa xinghana na vuswikoti.

Xikombiso 1: Mutirhi u beriwa ringingho hi mu-aka tiko, kambe loko a languta xivilelo xa kona, swi le rivaleni leswaku xi nga tirhiwa hi xiyenge kumbe ndzawulo yinwana. Hi ku olova, mutirhi u byela munhu loyi leswaku u fanele ku ringeta kunwana. Leswi swi nga ha vanga leswaku mu-aka tiko a nyikiwa tinomboro ta tinqingho ta vanhu vo hambana hambana kambe anga pfuneki. Leswi a hi swona ku pfuna kambe swi nyika xivumbeko xo ka xi nga ri kahle eka mintirho ya mfumo. Mutirhi u fanele ku tinyiketela ku lavisisa munhu loyi a faneleke ku tirha ntirho wa kona eka ndzawulo na ku tihlanganisa na matlhelo hinkwawo.

Xikombiso 2: Loko mutirhi a tirhela ekhawuntarini, kambe ku ri hava munhu na unwe loyi a nga fola layini ekhawuntarini ya yena naswona mutirhikulobye a ri na vanhu vo tala lava nga yima eka khawuntari ya yena lava va lavaka ku pfuniwa. Mutirhi u fanele ku pfuna mutirhi lowu unwana hi ku vitana vanhu leswaku va ta eka khawuntari ya yena, ntsena loko kuvuku ntirho lowu va nga yimela ku pfuniwa eka wona hi lowu na yena a wu tivaka swinene.

Xikombiso 3: Loko mu-aka tiko a kongoma mutirhela mfumo, xikombiso, ku ya kuma vuxokoxoko mayelana na swilaveko swa ku va munhu a kota ku nyikiwa yindlu hi mfumo, mutirhi u fanele ku tshuneta munhu loyi hi xihatla, a nwi hoxa ku va xiphemu xa ntirho wa yena wa siku.

Leswi a swi kombisi ntsena leswaku wa kumeka hi xihatla, kambe na leswaku u na ku tsakela ku pfuna vanhu va tiko.

4.2.4 Mutirhi u na mavonele eka swiyimo na swivilelo swa va-aka tiko loko a ri karhi a tirha mintirho ya yena ya ximfumo, ni loko a teka swiboho leswi nga ta va khumbha na vona.

Hambi leswi swilaveko kumbe swivilelo swa va-aki emahlweni ka mutirhi, swi nga tikombeki swi ri swa matimba tani hi laha mu-aka tiko a ehleketaka ha kona, vatirhi va fanele ku tiyisa ehansi va pfuna hi vuswikoti lebyikulu, va nyika vuxokoxoko lebyi nga pfunaka ku nyika xintshunxo eka swiphiso swa va-aki.

Swivilelo leswi humesiwaka hi munhu unwe kumbe vanhu vo hlaya swi fanele ku tekeriwa enhlokweni. Endzhaku ka ku tihlanganisa na vanwana na ku humesela mintirho ya kona erivaleni eka swivilelo swa kona, swi nga va na xiave eku langutisiseni ka swiyimo na swivilelo swa va-aki.

Xikombiso 1: Ku nga va na makungu ya ku aka kliniki emugangeni wa le tindzhawini ta le makaya, kambe hi le tlhelo, ndzawulo yi nga ha swi kota ku yisa vukorhokeri hi movha wa kliniki. Ndzawulo yi fanele ku tihlanganisa na muganga lowu ku kamba na ku vona leswi vona va swi tsakelaka. Leswi swi nga tiyisisa xiboho xo helela na ku nghenelerisa va-aki eka mhaka leyi ya ha sungula.

Xikombiso 2: Mutirhela mfumo u fanele ku tirha swikombelo swa ku akeriwa tiyindlu to pfuna va-aki emugangeni lowu nga na vusweti naswona va tshamaka eswidakanini. Loko swikombelo leswi swi nga tirhiwi hi xihatla na vuswikoti, swi nga vula leswaku ntirho hinkwawo wa ku akela vanhu lava tiyindlu wa nonokisiwa naswona vanhu va ta boheka ku hanya eka xiyimo xo ka xi nga ri kahle nkarhi wo leha ku tlula hi laha a swi ta va xiswona loko ntirho a wu lo tirhiwa hi xihatla.

4.2.5 Mutirhela mfumo u tinyiketela ku tirha ntirho wa yena hi ku hetiseka loko a ri karhi a hluvukisa na ku tlakusa xiyimo xa va-aka tiko va Afrika Dzonga hinkwavo.

Mfumo lowu nga kona, wu humesele erivaleni xikongomelo xa wona ku nga ku tlakusa swiyimo swa miganga hinkwayo leyi a yi nga tekeriwi enhlokweni khale, tani hi laha swi nga longoloxiwa eka minongonoko ya ku aka hi vuntshwa na nhluvukiso. Leswi swi fanele ku endliwa hi tindzawulo hinkwato loko vatirhi va tirha mintirho ya vona.

Afrika Dzonga i tiko lera ha hluvukaka naswona va-aki vo tala eka rona, hikwalaho ka swivangelo swo hambana hambana, a va tivi timfanelo, swiboho, na vukorhokeri lebyi nga va fanela, milawu leyi va faneleke ku yi landzelela, ni leswaku va nga tihlanganisa na mani loko ku ri na xiyimo xo karhi. Tani hi leswi mintirho ya mfumo yi nga mavokweni ya vanhu va tiko, vatirhi va fanele ku tihlanganisa na vanhu hinkwavo lava pfumalaka vutivi, va va nyika vuxokoxoko hinkwabyo na ku va pfuna eka hinkwaswo leswi va swi lavaka.

Leswi swi fanele ku endliwa hi ndlela yo kombisa rirhandzu na vuswikoti, na hambani loko swi nga vula leswaku u nwi hundzisela eka xiyenge xinwana, kumbe ndzawulo kumbe mu-ako.

Xikombiso 1: Vatirhi va fanele ku nghenelela eka minongonoko yo hluvukisa kumbe ku tlakusa swiyimo swa va-aki leyi nga kona eka tindzawulo ta vona. Va fanele ku tinyiketela eka mintirho ya vona na ku tiyisisa leswaku minongonoko leyi yi tirhiwa hi vuswikoti na vukheta, naswona hi nkarhi lowu nga kunguhatiwa.

Xikombiso 2: Loko vatirhi va tirha na va-aka tiko endzhawini lomu ku tirhiwaka swa rihanyu, vatirhi va fanele ku tirhisa nkarhi wolowo ku nyika switsundzuxo swo helela loko vo tshuka va ehleketela leswaku vutivi lebyi va-aki va nga na byona eka timhaka ta rihanyu a byi enelanga.

Lomu vatirhi va nga tsandzekaka ku pfuna hi voxe, va nga rhumela va-aki eka vatirhikulobye lava nga na vutivi leswaku va ya leteriwa kona hi ku hetiseka.

4.2.6 Mutirhi a nga fanelanga ku hlawula mu-aka tiko hi ku ya hi ririmi, rimbewu, rixaka kumbe lomu a humaka kona, mbala, rimbewu leri a ri tsakelaka ku hanya na rona, malembe, ku tsoniwa, vukhongereri, tipolotiki, ku tshembha, kumbe ndhavuko.

Tani hi laha swi nga boxiwa, mintirho ya mfumo yi tirhela vanhu hinkwavo na miganga ya vona hi ku hambana hambana, ku nga landzeleriwi leswaku munhu u le ka xiphemu xihi xa tiko. Munhu unwana na unwana u na mfanelo ku ya hi vumbiwa, leswaku a korhokeriwa hi xichavo. Vatirhi va fanele ku korhokela vanhu va tiko hinkwavo ku ringana, hi xichavo na vuswikoti, va va endla va vona leswaku va le ku kumeni ka vukorhokeri lebyi swi nga fanela leswaku va byi kuma.

Xikombiso 1: Mutirhi a nga ehleketela leswaku mu-aka tiko loyi a lavaka ku korhokeriwa, i wanuna loyi a tsakelaka ku tekana na wa rimbewu leri fanaka na ra yena. Hambi loko mutirhela mfumo a nga twanani na mhaka leyi, wa boheka ku korhokela munhu loyi hi ndlela leyi a ta tirhela mu-aka tiko wihi kumbe wihi.

Xikombiso 2: Ku na vanhu vo tala lava nga fola layini, kutani ku ta humelela mu-aki loyi a nga hlohletelaka xiyimo wa ndhuma loyi a lavaka leswaku ku sunguriwa hi yena naswona hi xihatla. Loko mutirhi o pfumelela munhu loyi leswaku a tlula a yima mahlweni leswaku a hatla a pfuniwa, swi nga vula leswaku mutirhi loyi wa hlawula vanhu vanwana lava ku nga khale va yimele ku pfuniwa.

4.2.7 Mutirhi a nga fanela ku tirhisa xiyimo xa yena hi ndlela yo ka yi nga amukeleki eka mintirho ya mfumo, ku tlakusa kumbe ku tshikelela xiyimo xa vandla rinwana ra tipolotiki kumbe ntlawa wunwana.

Tani hi leswi mintirho ya mfumo yi korhokelaka munhu unwana na unwana etikweni leri nga vumbiwa hi mintlawa yo hambana hambana, mavandla ya tipolotiki yo hambana habana na vanhu lava tshembhaka eka swo hambana hambana, swi ta vula leswaku vatirhela mfumo a va fanelanga ku nghenelela eka mintirho yinwana leyi swi nga tikombaka onge va tsakela ntlawa wunwana ku tlula wunwana.

Ku ya hi matirhele ya kahle eka mfumo, vanhu hinkwavo va fanele ku tirheriwa hi ku ringanana naswona ku ya hi milawu ya mfumo lowu nga kona. Kutani mutirhi u fanele ku twisisa ku hambana exikarhi ka vutihlamuleri lebyi a nga na byona eka mfumo lowu fumaka na ku va a nghenelela etimhakeni tinwana ta tipolotiki.

Xikombiso 1: Mutirhi u wela ehansi ka ntlawa wunwana lowu fanele ku phikizana na yinwana leswaku va ta kuma ku pfuniwa hi timali ta mfumo lembe rinwana na rinwana. Kutani u na xiyimo xa le henhla eka ndzawulo ya mfumo leyi fanelaka ku kambela ntirho lowu, ku wu tirha na ku hundzisa swibumabumelo swi ya eka holobye wa ndzawulo. Mutirhi yaloye a nga ha tirhisa xiyimo xa yena ku tekerisa enhlokweni xikombelo xa ntlawa lowu na yena a welaka eka wona, kumbe, a nga tshikelela swikombelo swo huma eka mintlawa yinwana. Mutirhi wo tani, u fanele a byela murhangeri wa yena hi ta mintirho yinwana na mintlawa leyi a nga eka yona ku sivela leswaku ku nga vi na ku hlangana eka leswi a swi endlaka ehandle.

Xikombiso 2: Vatirhi va languteriwa ku seketela vaholobye kumbe swirho swa tihuvo to endla milawu eka tindzawulo ta vona, loko ku lulamisiwa matsalwa manwana, lawa ya nga ta tlhela ya tirhisiwa hi mfumo, ku fana na njhekanjhekisano eka wa mpfhapfharhuto wa nawumbisi. Vatirhela mfumo va nge ngheneleli ku mpfhapfharhuta tsalwa ra holobye kumbe xirho xa huvo yo endla milawu leri a lavaka ku ri tirhisa eka vandla ra tipolotiki.

4.2.8 Mutirhi u xixima na ku sirhelela xiyimo xa munhu unwana na unwana na timfanelo ku ya hi Vumbiwa bya tiko.

Vatirhi va fanele ku tikhoma hi ndlela yo kombisa xichavo eka vatirhikulobye na va-aka tiko, swi nga langutiwanga leswaku imani, u langutekisa ku yini na xiyimo xa ntirho wa yena. Matikhomele ya vatirhi eka vanhu vanwana ya fanele ku kombisa xinghana, ku pfuna na vuswikoti.

Xikombiso 1: Loko mutirhela mfumo loyi a tirhaka ekhawuntarini a fikela hi mu-aka tiko loyi a nga pyopyiwa swinene a tlhela a ba huwa, u ta fanela ku korhokela munhu loyi hi ndlela yo fana na leyi a korhokelaka vanwana hi yona, ya ku kombisa xichavo na vuswikoti. Swi na nkoka ku tsundzuka leswaku vanhu vanwana va ta va va langute leswi humelelaka hi vukheta , kasi na vatirhi va nga tlakusa xiyimo xa mintirho ya mfumo hi ku pfuna vanhu vo tani hi ndlela ya kahle swinene. Loko xiyimo xa kona xi nga antswi na kona mutirhi a tsandzeka ku xi lawula, a nga fanelanga ku hela mbilu, kambe a nga teka munhu loyi a nwi yisa eka murhangeri wa yena leswaku mhaka leyi yi ya herisiwa exihundleni.

Xikombiso 2: Vanhu va susumeta hi swiyimo swo ka swi nga ri kahle swa timali ku endla swikombelo swa nhlayiso. Vatirhi lava tirhaka ku pfuna vanhu hi tifomo ta swikombelo va fanele ku xiyisisa swiyimo swa vanhu lava na ku va korhokela ku ya hi laha swi nga fanela.

4.2.9 Mutirhi u fanele ku tekela enhlokweni mfanelo ya va-aki ya ku kota ku fikelela mahungu, ehandle ka mahungu lawa swi nga rivaleni leswaku ya sirheleriwa hi nawu.

Vumbiwa bya tiko byi nyika matlhelo mambirhi loko swi ta eka ku fikelerisiwa ka mahungu eka va-aki. Xo sungula, i mhaka ya ku va mahungu ya humela erivaleni, leswi nga ta pfumelela muaki unwana na unwana ku kota ku kuma mahungu lawa ya khumbhaka va-aki. Leswi swi ta pfuna na leswaku va-aki va kota ku nghenelela eku tumbuluxiweni ka milawu leyi vona va nga ta tlhela va lava ku vona leswaku matirhele ya fambisana na yona. Xa vumbirhi, ku tlhela ku vana xiyimo lexi endlaka va-aki va kota ku sirhelela timfanelo tinwana leti nga kona ni le ka Nawu wa timfanelo eka Vumbiwa bya tiko. Va nga ha tsala swikombelo swa matirhelo manwana lawa ya nga va ka na nhlohletelo wo karhi eka vona. Xinwana, va nga kombela vuxokoxoko bya matirhelo lawa ya nga sirhelelaka timfanelo ta vona.

Tani hi leswi mutirhela mfumo unwana na unwana a swi tivaka, ku xiyisisa leswaku hi wahi mahungu lawa ya nga lulamela va-aki, i mhaka leyi nga anama swinene. Mahungu manwana ya tekiwa ya ri ya xihundla ya sirhelelekile naswona ya fambisiwa hi tindzawulo ku ya hi milawu (Guidelines on Minimum Informations Security Standards) tani hi laha yi nga humesiwa hi xiyenge xa vunhlori laha tikweni. Nawumbisi wa Open Democracy wu lava leswaku ku tumbuluxiwa tirhele rinwana leri eka rona mhaka yi faneleke ku langutisisiwa hi tindzawulo. Leswi swi tlhela swi tikisiwa hi mhaka ya ku va nawu wa matirhele (Labour Relations Act of 1995)l owu wu nyikaka endlele rinwana ku pfumelela vatirhela mfumo ku fikelela mahungu lawa ya nga khomiwa hi mfumo tani hi muthori, leswaku ku ta kota ku sirheleriwa timfanelo tinwana ta matirhele ya vatirhi.

Mongo wa mhaka leyi wu nga komisiwa hi ndlela leyi:

- Hi minkarhi hinkway vatirhi va fanele ku tekela enhlokweni mfanelo ya va-aki ya ku kota ku fikelela mahungu.
- Ndzawulo yinwana na yinwana yi fanele ku tumbuluxa milawu leyi nga fambelanaka na nawu wa tiko ku lawula mhaka eka tindzawulo ta vona.
- Vatirhi va fanele ku tiva xiyimo na milawu leyi fambisaka timhaka eka tindzawulo ta vona.
- Swivangelo na matirhele lawa ya landzeleriwa leswi fikelelaka eka matirhele yo karhi, swi fanele ku tsariwa ehansi leswaku ku ta nyikiwa vuxokoxoko loko byi tshuka byi laveka.

- Loko mu-aka tiko o tshuka a kombela vuxokoxoko a tsandzeka ku byi kuma, munhu yaloye u fanele ku nyikiwa swivangelo swa xiboho xa ku ala ku nyikiwa mahungu.

Xikombiso 1: Ku tshama ku ri karhi ku nyikiwa va-aka tiko mahungu, i mhaka ya nkoka swinene. Loko mu-aka tiko loyi a nga kombela vuxokoxoko bya manyikele ya tibazari o nyikiwa mahungu ya kona se nkarhi wa ku endla swikombelo swa ku nyikiwa tibazari wu hundzile wa lembe-didyondzo rero, xikongomelo xa ku nyika vuxokoxoko xi ta va xi nga ha ri xa nkoka.

Xikombiso 2: Ku kota ku fikelela mahungu swi tlhela swi vula leswaku mahungu ya kona ya fanele ku landzelerisiwa naswona ya ri mantshwa. Loko xirho xa palamende o kombela mahungu ya njhekanjhekisano lowu nga yimisiwa ePalamende, ku tsandzeka ka ndzawulo ku nyika mahungu lawa ya nga helela swi nga kavanyeta matirhelo lamanene ya xidemokratiki.

Xikombiso 3: Ku nyika mahungu yo ka ya nga helelanga, swi nga ha tlhela swi vanga swiphigo swinene. Va-aka tiko va nga vutisa hi ta matirhele ya pfhumba rintshwa leri swinwana eka rona swi nga se ki pasisiwaka hi vurhangeri. Mutirhi loyi a nga swi tiveki, kambe a ngo tiva nyana vuxokoxoko byi ntsongo bya pfhumba ra kona, a nga humesa byona a byi nyika va-aka tiko. Leswi swi nga nyumisa mfumo loko ko cinciwa swinwana eka pfhumba ra kona ku tlhela ku va na matirhele yo hambana na lawa a ya kunguhatiwile na leswi se vanhu a va langutele swona.

4.3 VUXAKA EXIKARHI KA VATIRHI

4.3.1 Mutirhi u fanele ku tirhisana hi ku hetiseka na vatirhi vanwana ku kota ku fikelela swilaveko swa va-aki.

Swi na nkoka leswaku vatirhi hinkwavo va lemuka leswaku va tirha hi nkongomelo lowu fanaka, ku nga ku tirhela mfumo lowu nga kona na vaaki hi ku angarhela hi vuswikoti byo helela na ku tshembheka. Vatirhi va fanele ku endla matshalatshala manwana leswaku ku va na ntirhisano exikarhi ka vona. Hi ku pfunana na ku seketelana hi ku pambulelana vutivi na switirhisiwa lomu swi nga fanela, vatirhi va ta swi kota ku tirha hi vuswikoti ku ya hi leswi mfumo wu nga ta swi lavisa swona xikanwe na miganga.

Xikombiso 1: Swi na nkoka ku tiva xikongomelo nkulu xa mintirho ya mfumo na ku twisisa leswaku xiphemu xinwana na xinwana xa ntirho lexi tirhisiwa hi vuswikoti na ku hetiseka, swi va na xiave ku fikelerisa eka matirhele lamanene. Mutirhi u fanele ku kota ku amukela miehleketo na swiringanyeto swo huma eka vatirhikulobye na swiyenge swa vona. A ku nga vi na xivandla ni xintsongo xa mavondzo xa ku ringeta ku hlongorisa mutirhi unwana entirhweni wa yena.

Xikombiso 2: Loko mutirhi a vona leswaku xilaveko xinwana xa va-aki xi nga tirheka ntsena loko hofisi leyi a tirhaka ka yona yi tirhisana na hofisi yinwana, mutirhi u fanele ku tinyiketela ku kumisisa ndlela ya ku va hofisi ya yena yi nghenelela, hambi loko vatirhi va le ka hofisi leyinwana va nga twisisi eku sunguleni.

Xikombiso 3: Mutirhi a nga hlawuriwa hi xiyenge xinwana ku ya tirha tani hi muhlawuri wa lava lavaka ku thoriwa. Mutirhi u fanele ku tirha mintirho yo pfuna hi laha a komberiwaka ha kona. U fanele ku tekela enhlokweni xiyimo xa ntirho wa yena a tlhela a kombela na mpfumelelo wa ku ya pfuna eka murhangeri wa yena.

4.3.2 Mutirhi u landzelela swileriso hinkwaswo leswi a nyikiwaka hi vanhu lava nga fanela, ntsena loko swileriso swa kona swi nga hambani na milawu yinwana leyi nga kona eka Vumbiwa bya tiko.

Swi na nkoka leswaku vatirhi va landzelela swileriso hinkwaswo, leswaku va ta tiyisisa leswaku vukorhokeri lebyi nyikiwaka va-aki byi va lebyi nga fanela na hi ndlela leyinene. Tindzhawulo letikulu ku fana na tindzawulo ta mfumo ti nga tirha kahle loko ku ri na matirhele na swiyimo leswi nga longoloxiwa kahle ku ya hi ku hambana ka swiyimo. Loko swileriso hinkwaswo swa nawu swi landzeleriwa nkarhi wunwana na wunwana naswona hi ku hetiseka, ndzawulo hinkwayo yi ta kota ku tirha kahle.

Xikombiso 1: Mutirhi u kuma xileriso ku suka eka murhangeri eka matirhelo kumbe wa tipolotiki, ku endla ntirho lowu nga pfumeleriweki hi milawu leyi fambisaka mintirho ya mfumo. Mutirhi u fanele ku tiva milawu ya kona naswona u fanele ku boxa vubihhi bya ntirho lowu a nga lerisiwa ku wu endla eka murhangeri loyi. Loko murhangeri a kala a sindzisa, mutirhi u fanele ku kombela xileriso xo tsariwa kunene, a languta matikhomele ya murhangeri endzhaku ka swona, kutani a mangala mhaka leyi eka varhangeri va le henhla.

Xikombiso 2: Loko mutirhi a lerisiwa hi murhangeri ku xava nhundzu yinwana lomu ku nga landzelerisiwangiki matirhele ku ya hi thendara, mutirhi a nga kombela leswaku mhaka leyi yi rhumeriwa eka vatirhi lava nga na vutihlamuleri eka timali leswaku ku ya tekiwa xiboho xa xiheri.

4.3.3 Mutirhela mfumo u fanele ku tihambanyisa na mintirho ya xinwana manana eka maxaka, vanghana entirhweni wa yena, naswona a nga tlangi hi vurhangeri bya yena ku hlohletela mutirhi unwana, kumbe ku hlohleteriswa leswaku yena a tlanga hi vurhangeri bya yena.

Mfumo wu fanele ku thola, ku tlakusa swiyimo na ku ririsa vatirhi lava, ehandle ka mavonele ya vona eka swa tipolotiki kumbe mavandla lawa va welaka eka wona, ku tihlanganisa ka mindyangu ya vona kumbe swiyimo swa vona emigangeni, va nga na vuswikoti ku korhokela va-aki. Mintirho leyi landzelaka a yi pfumeleriwi:-

- Ku hlawula munhu - leswi swi vula leswaku ku thoriwa vanhu vo karhi, kumbe va tlakuseriwa swiyimo, va yisiwa eka swiyimo swinwana ku suka lomu a va ri kona, kumbe ku tekiwa hi ndlela yo komba ku tsakeriwa swinene leswi nga vangaka hi swo fana na xinghana kumbe ku tlherisela mintirho yinwana leyi nga tshama yi endlwa (xandla famba xandla vuya).
- Xinwana manana – leswi swi vula leswaku mutirhi u thoriwa, kumbe ku tlakusiwa xiyimo, kumbe ku endleriwa swinwana swa kahle hi mhaka ya ku va ku na vuxaka byinwana na munhu loyi a nga na nhlohletelo leswaku swilo swa muxaka lowu swi endlwa.

Xikombiso 1: Vatirhi vambirhi (A na B) va sungula ku tirha eka mfumo. Va nyikiwa swiyimo swo ringana leswi fanaka. I vanghana naswona va tirha ehofisini yinwe. Mutirhi B u tlakuseriwa xiyimo leswaku se a va murhangeri wa mutirhi A.

Leswi swi ta vula leswaku u ta fanela ku nyika mintirho eka mutirhi A leswaku swi ta ti komba ku ri xiyimo xa yena xi hundza xa vatirhi lavanwana. Loko se ku fika nkarhi wa leswaku mutirhi A a kamberiswa, leswi nga ta hundziseriwa ehenhla hi mutirhi B hi ku tiyimisela na ku nwi tsakela, u ta tlakusiwa na hambani loko swi nga fanelanga leswaku a vuyeriwa hi ndlela yaleyo.

Xikombiso 2: Mutirhi u ngenela ntirho wa ku hlawula munhu loyi a nga thoriwaka ku va mutirhela mfumo. Mutirhi a susumeta vito ra munhu loyi a nga munghana kumbe xaka, xirho xa vandla ra polotiki lomu na yena a welaka kona, kumbe hi ku va va vulavula ririmi leri fanaka. Leswi I xinwana manana, swi nga leswi nga yelaniki na leswi vumbiwa bya tiko byi lavaka swona.

Xikombiso 3: Ku na tindlela to hambana hambana leti mutirhela mfumo loyi a nga na xiyimo xa le henhla a nga tlangaka hi xiyimo xa yena ha kona. Xikombiso, mutirhi loyi a lawulaka ndzhawu yo paka mimovha, wa swi tiva leswaku ndzhawu leyi nga kona i ya vatirhi va swiyimo swa le henhla na vaendzi lava nga ta ta. Hambani swi ri tano, murhangeri wa hofisi u tlula milawu leyi a pfumelela nuna kumbe nsati wa yena ku paka movha eka ndzhawu leyi minkarhi hinkwayo.

Endlele ro tani ri endla leswaku mutirhi a lahlekela hi ndzhuti wa yena naswona swi onha na moya wa kahle wa matirhele eka ndzhawu ya kona.

4.3.4 Mutirhi u tirhisa tindlela leti nga fanela ku humesa swivilelo swa yena kumbe ku lava vuyimeri.

Hambi leswi swi pfumeleriwaka leswaku swivilelo na ku hambana ka mavonele swi va kona entirhweni nkarhi na nkarhi, swi na nkoka lowu kulu na ku vuyerisa mutirhi na muthori loko swivilelo swa kona swi herisiwa hi mavandla hinkwawo naswona hi xihatla. I mhaka leyi ku nga endliwa swintshunxo swa swivilelo swo karhi leswaku swi kumeka na ku tirhisiwa hi vanhu hinkwawo. Loko ko tshuka ku tumbuluka swivilelo, swi na nkoka leswaku munhu a landzelerisa leswi landzelaka:-

- Ku hambana ka miehleketo kumbe swivilelo swi nga herisiwa hi ndlela yo enetisa loko mavandla hinkwawo lawa ya khumbhekaka eka mhaka ya kona ya nghenelela njhekanjhekisano ku fikelela ndzivalelano.
- Ehenhleni ka swivilelo kumbe ku hambana ka miehleketo kunwana, mutirhi u fanele ku landzelela ndlela leyi:
  - (i) Tindlela to landzelerisa swivilelo (languta xiyenge xa 35 xa Public Service Act, ya 1994, hlava milawu yo lwa na swivilelo na ku hambana ka miehleketo eka vatirhi va mfumo, nawu wa 6575 lowu nga sikuhatiwa ti 1 July 1999) laha mutirhi a nga hundzisa swiphigo kumbe swivilelo swi ya eka murhangeri wa yena, loyi na yena a nga ta swi hundzisa eka varhangeri va swiyimo swa le henhla loko murhangeri wa yena a nga koti ku humelela ku lwa na swivilelo kumbe swiphigo swa kona.

Xikombiso 1: Murhangeri u nyika xiviko xo hamba hi matirhele ya mutirhi hi nkarhi wa ku kamberiwa ka matirhele, a nga sungulanga a nyika mutirhi loyi nkarhi wa ku hlamusela xiyimo xa yena. Leswi a swi fambelani na matirhele ya ku ya hi milawu ya matirhele ya laha tikweni. Murhangeri wa mutirhi loyi u fanele ku vona leswaku mfumo wu fanele kuva xikombiso mayelana na ku landzelerisa milawu ya tiko, na ku tiyisisa minkarhi hinkwayo leswaku u tirha hi ku hetiseka.

(ii) Ku ya hi milawu ya bodo ya ndzivalelano (xiyenge xa 15(1) xa xedule ya 7 ya nawu wa matirhele wa 1995) mutirhi unwana na unwana a nga yisa xivilelo eka murhangeri wa ndzawulo loyi a nga ta tumbuluxa bodo ya ndzivalelano laha a nga ta kongomisa nandzu lowu kona loko na yena o tsandzeka ku fikelela xintshunxo xa mhaka ya kona.

Xikombiso 2: Mutirhi loyi a nga tsakangiki hi mhaka ya ku ti twa onge u hlongoriwe hi ndlela yo ka yi nga ri kahle, a nga tisa mhaka ya yena eka murhangeri wa ndzawulo loyi a nga ta langutisisa mhaka ya kona na ku vona leswaku yi fika emakumu. Loko murhangeri a nga koti ku herisa mhaka leyi exikarhi ka masiku ya makume mbirhi, mutirhi loyi a nga onheriwa a nga kombela murhangeri wa ndzawulo ku tumbuluxa bodo ya ndzivalelano exikarhi ka masiku ya khume, leyi nga ta ringeta ku lwa na xiphigo xa kona. Loko bodo leyi yi tsandzeka na yona, mutirhi a nga kombela ku pfuniwa hi khoto ya matirhele:-

(iii) Laha swiphigo kumbe swivilelo swi yelanaka na matirhele yo ka ya nga lulamanga na ntshikelelo hi mutirhela mfumo, swiphigo kumbe swivilelo swa kona swi nga hundziseriwa eka muyimeri wa vanhu.

Xikombiso 3: Mutirhi loyi a vonaka matirhele lawa ya nga vangaka swivutiso lomu a tirhaka kona, a nga byela murhangeri wa yena mhaka ya kona kumbe murhangeri wa ndzawulo. Loko a nga enetisiwi hi nhlamulo ya murhangeri wa yena kumbe murhangeri wa ndzawulo,

mutirhi loyi a nga hundzisela mhaka eka muyimeri wa vanhu. Etindzhawini tinwana, mutirhi a nga vona swi antswa ku yisa mhaka leyi eka muyimeri wa vanhu xikanwe.

4.3.5 Mutirhi u tinyiketela matirhele yo hetiseka, nsunsumeto na manyikele ya vatirhi mintirho hi ndlela ya ku tlakusa swiyimo swa matirhele lamanene na vuxaka exikarhi ka vatirhi.

Ku kota ku fikelela xikongomelo nkulu xa mintirho ya mfumo, ku nga ku nyika va-aki vukorhokeri byo hetiseka, varhangeri hinkwavo eka mfumo va boheka ku vona leswaku vatirhi lava nga hansi ka vona va na vutivi na vuleteri leswaku va ta kota ku tirha mintirho leyi va nga tholeriwa yona hi ndlela leyi lavekaka, naswona va na nsunsumeto va wu endla mintirho ya kona, va tlhela va kota ku aka xinghana na vatirhikulobye. Hi ndlela yo kota ku fikelela leswi, murhangeri u fanele ku va na leswi landzelaka emiehleketweni:-

- (a) Nhluvukiso wa vatirhi swi vula leswaku mutirhi loyi a nga murhangeri u fanele ku:
  - (i) Twisisa leswi ku hluvukisa vatirhi swi vulaka swona;
  - (ii) Ku ya emahlweni a kambela swilaveko swo hluvukisa vatirhi;
  - (iii) Ku tumbuluxa ndlela ya mahluvukisele;
  - (iv) Ku tshama a ri karhi a kambela vuswikoti ku ya hi laha swi nga kunguhatiwa ha kona.

Xikombiso 1: Murhangeri u fanele, ku tihlanganisa na vatirhi lava ha ku thoriwaka, ku xiya swilaveko lomu vatirhi lava va nga leteriwaka eka swona. Swilaveko leswi nga xiysisiwa swi fanele ku longoloxiwa eka minongonoko ya vuleteri leswi fambelanaka na ntirho wa vona. Nongonoko wa vuleteri wu fanele ku tsariwa hi ndlela ya ku kota ku landzelerisa matirhele ya mutirhi lontshwa.

- (b) Nsunsumeto wa vatirhi swi vula leswaku mutirhi loyi a nga ka xiyimo xa vurhangeri a:-

- (i) Twisisa leswi nsunsumeto wa vatirhi swa vulaka swona;
- (ii) Kambela xiyimo xa nsunsumeto wa vatirhi;
- (iii) Tumbuluxa mpimo wo kambela xiyimo xa nkucetelo eka vatirhi loko swi fanerile;
- (iv) A tshama a ri karhi a kambela xiyimo xa nkucetelo wa vatirhi

- (c) Ku tirhisa vatirhi swi vula leswaku mutirhi loyi a nga ka xiyimo xa vurhangeri a kota ku:-

- (i) Twisisa leswi ku tirhisa vatirhi swi vulaka swona;
- (ii) Ku kambela xiyimo xa leswaku hi vahi vatirhi lava fanele ku tirhisiwa;
- (iii) Ku tumbuluxa mpimo wa ku endla leswaku vatirhi va tirhisiwa hi ndlela ya kahle;
- (iv) Ka tshama a ri karhi a kambela matirhisele ya vatirhi.

Xikombiso 2: Varhangeri va fanele ku tshama va ri karhi va kambela mpimo wa ntirho na xiyimo xa matirhele ya vatirhi lava nga hansi ka vona ku tiyisisa leswaku vatirhi hinkwavo va tirha hi ku ringanana. Leswi swi ta sivela ni ku cinca xiyimo lomu vatirhi vanwana va kumekaka va ri na mintirho yo tala vanwana va ri na yintsongo. Vatirhi va fanele ku tlhela va kuceteriwa ku titoloveta ku tshama va ri karhi va endla mintirho ya vona na leyi nga henhlanyana eka ya vona, leswaku va ta kula eka mintirho ya vona ni leswaku i va ta kota ku tirhiseka ni le ka swiyimo swa le henhla loko se nkarhi wa ku tlakusiwa wu fika.

- (d) Ku tlakusa xiyimo xa matirhele lamanene na xinghana swi vula leswaku mutirhi loyi a nga ka xiyimo xa vurhangeri u fanele ku:-

- (i) Twisisa leswi matirhele lamanene na xinghana swi vulaka swona;
- (ii) Ku kambela xiyimo xa matirhele lamanene na xinghana exikarhi ka vatirhi;
- (iii) Ku tumbuluxa mpimo loko swi fanerile wa ku tlakusa matirhele lamanene na xinghana
- (iv) Na ku tshama a ri karhi a kambela loko matirhele lamanene na xinghana swi ri kona exikarhi ka vatirhi.

Xikombiso 3: Varhangeri va fanele ku kambela ntirhisano eka swiyenge swa vatirhi va vona, na ku nghenelela hi xihatla loko vatirhi lava va nga tirhi kahle kumbe va ti komba va holovisana.

4.3.5 Mutirhi u tirha hi ku hetiseka, vuswikoti na ku ringana na vatirhi vanwana, ku nga ri na ku ya hi muhlovo, rimbewu, rixaka, mbala, rimbewu leri a tsakelaka ku hanya na rona, malembe, vutsoniwa, vukhonger, ndhavuko na ririmi.

Vumbiwa bya tiko, milawu leyi fambisaka matirhele, na matirhele ya xinawu, swi nyika vatirhela mfumo mfanelo ya xidzi ya ku khomiwa kahle naswona hi ku ringanana. Loko mfanelo yaleyo yo onhiwa hi ndlela yihi kumbe yihi, vatirhi va nga tirhisa tindlela to kuma xintshunxo leti nga kona eka nawu wa Public Service Act, 1994, Public Service Regulations na Labour relations Act, 1995, kumbe va nga yisa swivilelo eka khoto ya vumbiwa, khoto nkulu kumbe eka muyimeri wa vanhu ku ya pfuniwa, swi ta ya hi xiyimo xa mhaka ya kona. Swi na nkoka leswaku varhangeri eka mintirho ya mfumo va tiva leswaku ku khoma vatirhi ku ringana swi vula yini.

- (a) Ku tirha hi ku hetiseka na vatirhi vanwana swi vula leswaku mutirhi u fanele ku:-
- (i) Tshama va ri karhi va xixima milawu leyi nga kona (ku ya hi milawu ya mafambisele ya tiko, vumbiwa, milawu ya matirhele na yinwana leyi nga tirhiswaka) eka vatirhikulobye;
  - (ii) Va tshama va rikarhi va nyika vatirhi lavanwana ku humesela mavonele ya vona erivaleni;
  - (iii) Va tshama va ri karhi va pfumelela vatirhi vanwana vuyimeri loko swi fanerile;
  - (iv) Ku tshama va tinyiketerile ku vulavurisana na ku tihlanganisa na vanwana hi ku olova.

Xikombiso 1: Loko mutirhi a hehliwa hi nandzu wo karhi, ku fanele ku landzeleriwa magoza lawa ya nga fanela naswona hi ndlela ya kahle.

Ku landzelerisa hi ndlela leyi nga fanela swi vula leswaku ku fanele ku landzeleriwa ndlela leyi nga fanela ku tshinya mutirhi, laha na mutirhi a faneleke ku:-

- Hlamuseriwa nkarhi hinkwawo mayelana na swinwana leswi a nga hehliwaka hi swona;
- Nyikiwa nkarhi wa ku hlamusela mhaka ya yena hi nkarhi wa ku tshinya;
- Nyikiwa mfanelo ya ku kuma muyimeri;
- Kota ku ku fikelela vuxokoxoko na mahungu ya nkoka lawa ya nga pfunaka;
- Ku va na mfanelo ya ku kota ku vutisa timbhoni swivutiso;
- Na ku va na mfanelo ya ku aphila.

Ku langutisisa mhaka hi ku hetiseka swi vula leswaku vumbhoni hinkwabyo lebyi nga nyikiwa byi tekeriwa enhlokweni hi ndlela ya kahle ku nga se tekiwa xiboho.

- (b) Ku tirhisana hi ndlela leyinene na vatirhi vanwana swi vula leswaku mutirhi u fanele ku:-
- (i) Va na vutivi byo enela mayelana na mhaka ya kona;
  - (ii) Hatla a angula ku nyika swileriso kumbe swikombelo
  - (iii) Tirhisa miehleketo ya yena hinkwayo eka timhaka leti khumbhekaka;
  - (iv) Xixima timfanelo ta vatirhi vanwana;
  - (v) Tekela enhlokweni ku navela ka vanwana.
- (c) Ku tirha hi ndlela yo ringanana na vatirhi vanwana swi vula leswaku mutirhi u fanele ku:-

- (i) Ka a nga hlawuli hi ku kombisa kumbe ku nga kombisi vatirhi vanwana hi ndlela yinwana;
- (ii) Khoma vatirhi hinkwavo ku ringanana minkarhi hinkwayo;
- (iii) Tshama a ri na nkongomelo wo hetiseka na ku tirhisa ndlela leyi ku teka swiboho leswi nga ta nghenelela ni le ka vanwana.

Xikombiso 2: Murhangeri u nyika vatirhi lava a khongelaka na vona nkarhi wo wisa kambe a ala ku nyika vanwana lava va nga weleki eka ntlawa wa yena wo khongela. Leswi i ku hlawula. Mintlawwa hinkwayo ya vakhongeri yi fanele ku khomiwa ku fana.

4.3.7 Mutirhi u fanele ku tihambanyisa na mintirho ya vandla ra tipolotiki entirhweni wa yena.

Ku ya hi vumbiwa bya tiko, mutirhela mfumo u fanele ku tihambanyisa na mintirho ya swa tipolotiki loko a korhokela va-aki. Leswi swi vula leswaku vatirhela mfumo va boheka ku tirhela vanhu hinkwavo va tiko ku ri hava ku hlawula. Mfumo na vatirhi va wona va khomana ku korhokela va-aki, naswona a va fanelanga loko va ri karhi va tirha mintirho ya vona, va rhangisa ku tsakela ka vandla rihhi kumbe rihhi ra tipolotiki.

Xikombiso 1: Mutirhi loyi a tirhaka a ambele xikipa lexi nga na mavito ya vandla ro karhi ra tipolotiki, a tirha ku tsarisa vanhu mapasi, a nga hehliwa hi ku va a tirha hi nkucetelo wa tipolotiki loko o tsandzeka ku humesa mapasi lawa ya lavekaka hi nkarhi lowu nga vekwiwa, na hambi loko xivangelo xa ku hlwela ka mapasi lawa swi ri leswi a nga koteki ku swi lawula. Tlhandlakambirhi, mu-aka tiko a nga twa a nga enetisekanga hi ku korhokela hi munhu loyi a nga ambala xikipa xa vandla ro karhi ra tipolotiki endzhawini ya ntirho wa mfumo.

Xikombiso 2: Mutirhi loyi a pfumelelaka swirho swa vandla rinwana ra tipolotiki ku fikelela mahungu manwana lawa va-aki hinkwavo va nga fanela ku ya kuma, kambe a alela swirho swinwana swa vandla rinwana mahungu ya kona, u tsandzeke ku korhokela va-aki hinkwavo va Afrika Dzonga, ku nga langutiwi mhaka ya tipolotiki.

4.4 KU TIRHA MINTIRHO

4.4.1 Mutirhi u tiyimisela ku fikelela swikongomelo swa xiyenge lexi a xi tirhelaka hi ku tinyiketela na hi ku ya hi ku tsakela ka va-aki.

Eka mintirho ya vona ya siku rinwana na rinwana, vatirhi va fanele ku tshama va ri karhi va tivutisa loko leswi va swi endlaka swi ri ntiyiso leswaku swi hoxa xandla eka vukorhokeri, kumbe swi ri na mbuyelo lowu lavekaka eka xiyenge lexi va tirhaka eka xona. Leswi hi ntiyiso, swi lava leswaku vatirhi hikwavo va tiva swikongomelo swa swiyenge swa vona, ni swa ndzawulo hinkwayo, na xinwana xa nkoka, ku nga ku tiva mintirho ya vona.

Varhangeri va swiyimo hinkwaswo va fanele ku tshama va ri karhi va tivutisa loko mintirho leyi tirhiwaka eka swiyenge swa vona yi hoxa xandla eka vukorhokeri lebyi lavekaka eka swiyenge leswi.

Vatirhi na varhangeri va fanele ku xiyaxiya leswaku va tirhi ntirho wunwe kumbe wo tala kumbe lowu a wu fanele ku endliwa hi swiyenge swinwana.

Xikombiso 1: Mutirhi u tlanga ntlangu wa khomputa hi nkarhi wa ntirho naswona hi khomputa ya ntirho. Leswi l ku tekela ehansi mintirho ya ku tinyiketela na ku yiva nkarhi na mali swa muthori. Loko mutirhi a nga ri na ntirho wo enela, u fanele ku byela murhangeri wa yena leswaku a ta tirhisiwa hi ndlela leyi nga ta vuyerisa ku kota ku fikelela swikongomelo swa mfumo.

Xikombiso 2: Murhangeri wa le ka xiyenge xa minongonoko ya mpimanyeto wa timali kumbe loyi a nga na vutihlamuleri eka swa timali, u fanele ku vona leswaku u tirhisa timali leti nga vekiwa emavokweni ya yena ku fikelela swikongomelo swa minongonoko leyi. Leswi swi lava makunguhatele lamanene na ku tihambanyisa na swiboho swo tekiwa hi xihatla.

4.4.2 Mutirhi u fanele ku ehleketa hi ku hatlisa loko a tirha mintirho ya yena, a kumisisa na tindlela ta kahle to herisa swiphigo hi matirhele yo enetisa lawa naswona ya fambelaka na nawu.

Vatirhi va fanele ku tinyiketela hi ku hetiseka ku tirha mintirho ya vona. Va fanele ku tirhisa miehleketo ya vona nkarhi hinkwawo, ni ku va na nkikhiki wa ku lava ku tirha mintirho ya vona hi ku hatlisa na hi ndlela yo antswa leswaku va ta nyika vukorhokeri byo antswa swinene. Hi ku famba ka siku ra ntirho, ku hlanganiwa na swiphigo swo hambana hambana emintirhweni. Vatirhi va fanele ku tshama va tiyimisele ku hlula swiphigo leswi hi xihatla na hi ndlela ya kahle swinene. Va fanele ku lava tindlela ta kahle na hi miehleketo ku sivela swiphigo leswi ku humelela nakambe.

Xikombiso 1: Loko mutirhi loyi a tirhaka endzhawini leyi ku nyikiwaka switifiketi a kuma mhaka ya leswaku va-aka tiko a va enetisiwi hi matirhele lawa ya landzeleriwaka na nkarhi lowu tekiwaka ku humesa xitifiketi lexi, a nga langutisisa ndlela leyi ntirho lowu wu nga tirhiwaka ha kona hi xihatla na hi vuswikoti, a tlhela a lemukisa kumbe ku tsundzuxa murhangeri wa yena.

Xikombiso 2: Loko mutirhi loyi a tirhaka ehofisini leyi korhokelaka va-aki, a kuma leswaku vanhu va tikeriwa ku kuma tindzhawu to paka mimovha, kumbe va yima nkarhi wo leha etilayinini, a nga ringeta ku lavisisa ndlela yo herisa xiphigo lexi. Ndzhawu yo tirhela yi nga ha susiwa lomu yi nga kona yi yisiwa eka yinwana leyi nga fikelelaka hi ku olova, kumbe ku nga engeteriwa ndzhawu yinwana yi nga ha vi yinwe.

4.4.3 Mutirhi u tirha ntirho wa yena hi nkarhi

Vatirhi va fanele k lemuka leswaku mintirho ya vona i ya nkoka swinene naswona ku tirha ka vona swi fanele ku teka miehleketo ya vona hinkwayo, nkarhi na matimba ya vona. Vatirhi va fanele ku vona leswaku mintirho ya vona yi tirhiwa na ku hela hi minkarhi leyi nga vekiwa.

Vatirhi a fanele ku ti nyika nsusumeto na ku ti fambisa hi ku tshembheka loko va tirha mintirho ya vona ku ya hi laha milawu yi nga andlariwa ha kona na maendlele ya kona, ku ri hava munhu loyi a va susumetaka kumbe ku sindzisa na ku tsundzuxa ku tirha ntirho wa kona.

Xikombiso 1: Mutirhi u fika entirhweni wa yena ku hundze nkarhi naswona a karhele hi mhaka ya ku va a etelele vusiku hi ku va a ri phatini matolo wa kona, kutani a nga koti ku tirha ntirho wa yena hi ku hetiseka. U ta voniwa nandzu wa ku va a nga ri na vutihlamuleri eka ntirho wa yena na ku tlanga hi mali ya mfumo.

Xikombiso 2: Loko mutirhi a fanele ku tirha ntirho wa yena hi xihatla lowu nga vekiwa nkarhi, u fanele ku tirha hi ndlela leyi nga ta endla leswaku nkari lowu nga vekiwa wu nga nwi siyi. Leswi swi nga vula leswaku a tirha na hi nkarhi wa tiya kumbe swakudya swa nhlikanhi na loko nkarhi wo chayisa wu hundzile, kumbe a nga kombela vatirhikulobye leswaku va nwi pfuna loko ntirho wa kona wu ri wukulu swinene ku va wu nga endliwa hi munhu wunwe hi nkarhi lowu nga vekiwa.

4.4.4 Mutirhi u tirha mintirho ya yena hi ndlela ya vutivi na vuswikoti

Vatirhi va fanele ku tshama va ri karhi va tivutisa loko va enetiseka hi ntiyiso eka mintirho ya vona na loko ku ve a va ta enetiseka loko a ku ri vona va kumaka vukorhokeri lebyi va byi nyikaka va-aki. Vatirhi va fanele ku tshama va ri karhi va ti vutisa loko va khome vanhu vanwana ku fana na vatirhikulobye, varhangeri na va-aki hi ndlela leyi kombaka xichavo na ku xixima timfanelo ta vona, na loko va kombisa vuswikoti bya vona, ku tsakela ntirho, ku pfuna na matikhomele lama kombisaka vutivi. Vuswikoti bya vona bya ku korhokela hi ndlela yo kombisa vutivi na vuswikoti swi ta ya na hi xiyimo xa vutivi bya vona eka ntirho lowu va faneleke ku tirha wona, leswi nakambe swi tshikelelaka mhaka ya vutihlamuleri eka vuleteri bya mutirhi na muthori.

Xikombiso 1: Nkarhi wunwana, mutirhi loyi a tirhaka ekhawuntarini u fanele ku pfuna munhu swi ti kombaka a tsandzeka ku twisisa leswaku hikwalaho ka yini swilo swinwana swi tirhiwa hi ndlela yo karhi. Mutirhi a nga fanelanga ku helela munhu wo tani mbilu, kambe u fanele a nwi hlamusela swivangelo swa kona. Loko munhu wa kona a nga enetiseki, mutirhi a nga ringanyeta leswaku munhu loyi a tsala xivilelo xa yena a tlhela a nwi nyika na kherefu lomu a nga rhumelaka xivilelo kona.

Xikombiso 2: Loko mutirhi a tirha ku hlamula swivutiso swo huma eka va-aki, u fanele ku tiyisisa leswaku swivutiso hinkwaswo swi hlamuriwa hi ku hetiseka naswona tinhlamulo ta kona ti veketeriwe kahle naswona hi ndlela ya ntiyiso. Lomu swi nga kotekiki ku hlamula hi xihatla, mutirhi u fanele ku kombisa leswaku papila ra yena ra swivutiso ri amukeriwile.

Xikombiso 3: Mutirhi loyi a ha ku thoriwaka u tirhisiwa ekhawuntarini a nga ri na vulawuri byo enela naswona a nga se kuma vuleteri byo enela. Hambi leswi ku nga vuriwaka leswaku mutirhi yaloye a nga dyondza ntirho a ri ku tirheni, swi fanele ku langutiwa na leswaku endlele ro tani ri nga onha xiyimo xa muthori ku fika kwihi loko mutirhi loyi o tshuka a nga tirhangi kahle kumbe vanhu lava korhokeriwaka va hlangana na swiphiso swa ku onheriwa nkarhi wa vona.

4.4.5 Mutirhi a nga fanelanga ku nghenelela eka migingiriko leyi nga yelaniki kumbe ku kavanyeta mintirho ya yena ya ximfumo.

Ku kota ku vuyisa na ku landzelerisa ntshembho eka va-aki, vatirhi hinkwavo va fanele ku tirha hi ndlela yo tshembheka na ku tinyiketela. Leswi swi ta vula leswaku mutirhi a nga ngheneleli, hambu u le ntirhweni kumbe u chayisile, eka migingiriko leyi:-

- Nga tekiwaka tani hi ya vuxisi kumbe vukhamba;
- Nga kavanyetaka mintirho ya yena ya ximfumo;
- Nga kucetelaka ndlela ya matirhele
- Nga kucetela ndlela yo karhi eku tekiweni ka xiboho;
- Nga khomisaka tingana eka mfumo tani hi muthori; kumbe
- Nga langutekaka yi ri ndlela yo tshikelela kumbe ku hlawulekisa vandla rinwana.

Matikhomele ya vatirhi emintirhweni ni le handle yi fanele ku va leyi mfumo lowu nga kona na vanhu va tiko va nga ta va tshembha leswaku va tirha mintirho ya vona hi ku tshembheka, leyi nga na xikongomelo xinwe xa ku korhokela va-aki hi ndlela leyi enetisaka.

Xikombiso 1: Mutirhi loyi a tirhaka eka ndzhawu yo kambela swibalu a nge pfuni vanhu hi nkarhi wa ntirho kumbe loko a chayisile, hi xikongomelo xo hakeriwa kumbe ku xaviwa, kumbe hi ndlela yo tsakela, a pfuna vanhu ku papalata swibalu.

Xikombiso 2: Mutirhi a nga tirheli bodo ya nhlango wunwana kumbe bindzu lomu ndzawulo ya yena yi endlaka mabindzu na vona.

4.4.6 Mutirhi u fanele ku ti hambanyisa na migingiriko yinwana kumbe ku teka swiboho leswi nga ta vuyerisa hi ndlela yo ka yi nga ri kahle, naswona leswi swi fanele ku hlambanyiwa hi mutirhi.

Nkarhi wunwana na wunwana loko mutirhi a twa a tsandzeka ku landzelela nkongomelo eka matirhelo ya yena kumbe loko a teka xiboho, kumbe loko vanhu vanwana va ri na swivangelo swo tiya no tshembha leswaku a va swi koti ku tshama eka nkongomelo wa matirhele ya vona hi mhaka ya ku tinghenisa eka mintirho yinwana, va fanele ku hatlisa va tshika migingiriko leyinwana ku kota ku sirhelela mintirho leyinene, vutshembheki na xiyimo lexinene xa mintirho ya mfumo.

Xikombiso 1: Loko mutirhi a tirha eka xiyenge xo hlawula vathoriwa lava nga ta pfala xivandla lexi nga kona xa ntirho, kutani a ya kuma leswaku unwana wa xaka ra yena u endle xikombelo xa ku thoriwa naswona u hoxiwe eka nxaxamelo wa vakamberiwa, mutirhi yoloye u fanele ku kombela ku humesiwa eka ntirho lowu hikuva swi ta tekiwa leswaku a nga tirhi hi ku kongomisa kambe u voyamela kunwana. Mutirhi u fanele ku tlhela a tsala xikombelo xa ku humesiwa ka yena.

Xikombiso 2: Loko mutirhi a ri xiphemu xa ku xaviwa ka misava leswaku ku ta endliwa ntirho wa mfumo, naswona xiphemu xinwana xa misava ya kona xi ri xa xaka ra yena, mutirhi loyi u fanele ku humesela mhaka leyi erivaleni eka varhangeri va yena naswona a ti humesa eku tirhiweni ka ntirho lowu.

4.4.7 Mutirhi u pfumela vutihlamuleri bya ku va kona eka mintirho ya vuleteri leyi va ka kona na ku tihluvukisa entirhweni wa yena.

I vutihlamuleri byinwana eka varhangeri ku vona leswaku vatirhi va vona va kuma vuleteri bya nkarhi na nkarhi ku tiyisisa leswaku va kota ku tirha mintirho ya vona hi ku tiyimela hi voxo, na ku va nyika matimba eka tidyondzo ta mintirho ya vona ni le ka nkarhi lowu taka. Hambi swi ri tano, mutirhi unwana na unwana u na vutihlamuleri bya ku teka magoza lama nga fanela ku tiyisisa leswaku:-

- (a) U na vutivi lebyi nga helela na ku twisisa leswi nga languteriwa eka yena tani hi mutirhela mfumo;
- (b) U na vutivi lebyi nga helela na ku twisisa leswaku u fanele ku tirha hi ndlela yihi;
- (c) U tiyisisa vutivi na vuswikoti bya yena leswaku a ta kota ku swi tirhisa ni le ka swiyimo swa le henhla minkarhi leyi taka.

Xikombiso 1: Loko mutirhi lontshwa a lava ku tiyisisa leswaku u fanele ku tirha hi ndlela yihi, u fanele ku languta milawu leyi fambisaka matirhele ya yena a tlhela a vutisa vatirhikulobye kumbe murhangeri kumbe ku kombela hinkwavo leswaku va nwi pfuna.

Xikombiso 2: Mutirhi loyi a nga tirhela mfumo nkarhi wo leha swinene a nga kombisa ku ka a nga lulamelangi entirhweni wa yena eka swiyenge swinwana swa ntirho. Swi ta va na nkoka eka yena ku tirhisa nkarhi wunwana leswaku a ya leteriwa, xikombiso, ku nghenela dyondzo yo karhi leyi fambelanaka na ntirho wa yena, kumbe ku titsarisa ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni.

4.4.8 Mutirhi wa tshembheka na ku va na vutihlamuleri loko a tirhana na timali ta tiko, a tlhela a tirhisa nhundzu ya mfumo na switirhisiwa swinwana hi ndlela leyi nga fanela, naswona leswi nga pfumeleriwa hi mfumo ntsena.

Va-aka tiko va veka ku tshembha ni ku langutela ka vona eka vatirhela mfumo lava tirhanaka na tinhundzu kumbe timali ta mfumo, leswaku va ta tirha hi ku tshembheka na vutihlamuleri.

Vatirhi va tlhela va languteriwa ku vanga nhlaysi wa mali kumbe ku vuyeriwa eka vahakeri wa swibalu hi ndlela leyi va khomaka nhundzu na mali ya mfumo ha kona. Swi na nkoka leswaku vatirhi va twisisa leswaku, loko mfumo wu tirhisa mali yintsongo, swi ta tlakusa xiyimo xa matirhele lamanene eka va-aki tiko hinkwavo hi nkarhi lowu nga vekiwa na hi switirhi leswi nga kona.

Xikombiso 1: Loko mutirhi a kota ku fikelela eka muchini wo fekisa, a nga fanelanga ku rhumela kumbe ku amukela swilo swo ka swi nga ri swa mfumo hi vuxisi bya leswaku hinkwaswo i swa mfumo. Loko mutirhi a lava ku rhumela fekisi leyi nga riki ya ntirho, u fanele ku kuma mpfumelelo wa ku endla tano, a tlhela a hakelela ntirho lowu a nga ta va a wu endlile wu kala wu nga ri wa mfumo.

Xikombiso 2: Mutirhi u tirhisa nhundzu ya mfumo ku fana na movha, michini kumbe vhanichara hi ndlela ya vusopfa a tlhela a swi onha. Leswi swi vula leswaku mali ya tiko yi onhiwa mahala naswona swi nga vanga na matirhelo ya xiyimo xa le hansi, ku nga mhaka leyi nga lavekiki eka mintirho ya mfumo.

Xikombiso 3: Mutirhi u tirhisa nhundzu ya mfumo ku fana na switsalu, maphepha, kumbe movha, a swi tirhisela yena nwinyi. Leswi a hi ku tirhela va-aki hi ku tshembheka hikuva mutirhi wo tani a ngo yivela mfumo na muhakeri wa xibalu ntsena, kambe u endla ni leswaku va-aka tiko va nga tshembhi mfumo eka vukorhokeri bya wona.

4.4.9 Mutirhi u tlakusa xiyimo xa matirhelo lamanene, vuswikoti, na ku humesela mintirho ya kona erivaleni.

Ku tlakusa xiyimo xa matirhele lamanene, vuswikoti, na ku humesela matirhele lamanene erivaleni swi vula leswaku vanhu hinkwavo va fanele ku kota ku pfuneka, ku tsundzuxiwa hi ndlela ya xinghana na vukorhokeri lebyinene hi ku ringanana, swi tlhela swi nga yi na hi swiyimo swa vona etikweni, rimbewu kumbe mbala wa vona.

Loko va tirha mintirho ya mfumo hi ku hetiseka, vuswikoti na vutihlamuleri, nkoka na milawu ya ku ya hi Vumbiwa swi fanele ku tshama emiehleketweni ya vona. Hi minkarhi hinkwayo, vatirhi va fanele va ringeta ku heta mintirho ya vona ku ri hava ku nonoka, naswona va fanele ku ti byela ku endla mintirho leyi nga hetiseka, swi nga langutiwi leswaku ntirho wolowo wu na nkoka ku fika kwih.

Xikombiso 1: Loko mutirhi a nyikiwe xileriso xa ku endla tikopi ta maphepha lawa ya fanele ku katsiwa eka mapapila lawa ya nga ta rhumeriwa eka swiyenge swo hambana hambana, maphepha lawa ya kopiwaka ya fanele ku va lawa ya baseke na ku vonakala kahle, tani hi leswi matirhele yo tani ya nga ta tlakusa xiyimo xa xiyenge xexo.

Xikombiso 2: Mutirhi loyi a tirhaka ku lawula xiyenge xa mimovha ya mfumo u fanele ku tiyisisa leswaku tibuku ta mimovha hinkwayo leyi nga vekiwa eka xiyenge xa yena, ti yisiwile ku ya kamberiwa hi nkarhi naswona mimpfhuka leyi nga fambiwa yi longoloxiwe hi ndlela leyi nga fanela.

Xikombiso 3: Mintirho yinwana na yinwana leyi endlwaka, yi fanele ku tsariwa yi vonaka leswaku ndlela leyi nga landzeleriwa na swiboho leswi nga tekiwa swi va erivaleni loko ko tshuka ku ve na xivutiso xinwana kumbe xivilelo. Leswi swi ta tiyisisa matirhele yo humela erivaleni.

4.4.10 Mutirhi loko a ri karhi a tirha mintirho ya yena ya mfumo, u ta nyika swiviko eka varhangeri, swa vuxisi, matirhele ya vukanganyisi, xinwana manana, matirhelo yo ka ya nga amukeleki, kumbe matirhele yanwana na yanwana yo biha, lawa ya nga vangaka nandzu, kumbe lawa ya tshikelelaka swilaveko swa va-aki.

Matirhelo ya vukanganyisi ya vula ku hangalaka ka moya wa matirhele lawa ya nga talela hi vuxisi na ku xavisiwa ka mintirho. Leswi swi fambisana na vugevenga, ku fana na ku kucetela ku handza mintirho ya vanwana lomu a wu nga fanelanga, ku ngungumerisa swidzidziharisi, ku hakela vatirhi lava nga ha ri ki kona emintirhweni, vuxisi, na vukanganyisi lebyi nga kavanyetaka kumbe ku xungeta xiyimo xa ikhonomi. Xo sungula, i mhaka leyi nga amukelekiki etikweni naswona yi nga khombo eka muganga wunwana na wunwana. Leswi swi vanga na hi ntshikelelo wa ku va munhu a lava ku hatla a fuma. Xa vumbirhi, swi tekela ehansi xiyimo xa tirhele ra tipolotiki hi ku onha ntshembho lowu a wu ri kona, hikuva loko mfumo wu lahlekeriwa hi vutshembheki, swi vanga ku pfumaleka ka ntshamiseko na milawu. Xa vunharhu, swi kavanyeta ikhonomi ya tiko. Leswi swi va tano hikuva swi sivela mintirho ya vuvekisi, ku nga ha va hi matiko ya le handle kumbe vanwamabindzu va kwala tikweni. Matirhele ya vukanganyisi ya herisa ku tshembha eka mintirho ya xidemokratiki. Ya fanele ku herisiwa ku suka erimintswini.

I ntirho wa vatirhi hinkwavo ku mangala magoza manwana na manwana lawa ya nga ri ki ya nawu, matikhomele yo pfumala ntiyiso na matirhele yo kanganyisa eka varhangeri va vona kumbe varhangeri vanwana loko va tshukaka va hlangana na swo fana na leswi. Matirhelo ya vukanganyisi ya tala ku hlohleteriwa hi swo fana na ku pfumala milawu ya matirhele, ku pfumaleka ka vutihlamuleri na xinwana manana.

Xikombiso 1: Mutirhi loyi a tirhaka ku fambisa vatirhi hi xibazana xa mfumo a nga pfumeleriwa, hi swivangelo swinwana, ku chayela xibazana leyi a ya xi paka ekaya ka yena. Vatirhi vanwana va nga thumbha mhaka ya leswi u tirhisa xibazana hi ndlela yo tivuyerisa yena nwinyi. Va fanele ku mangala mhaka leyi hi xihatla eka varhangeri va muchayeri wa xibazana. Loko swi fanele leswaku ku tekiwa magoza manwana, mhaka leyi yi nga ha sirheleriwa hi muyimeri wa vanhu.

Xikombiso 2: Loko mutirhi wa le ka ndzawulo ya vutleketli loyi a tirhaka ku koxa mali ya ndziho eka vachayeri va mimovha lava tlulaka milawu ya patu, a nyikiwa mali yo nwi xava hi muchayeri, mutirhi yoloye u fanele ku mangala muchayeri loyi leswaku a ta tengisiwa. Loko mutirhi loyi o amukela mali yo nwi xava, u na nandzu wa matirhele ya vuxisi na vukanganyisi.

Xikombiso 3: Mutirhi a nga tinghenisi eka matirhelo ya vukanganyisi, kambe u vona mutirhikulobye loyi a tinghenisaka. Loko mutirhi loyi a miyela hi swona a nga vuli nchumu, na yena u nghenelela eka matirhelo ya manyala leswi nga ta onha na xiyimo xa matirhele ya mfumo. Hi ndlela yaleyo, u voniwa nandzu wa ku nghenisa xandla eka matirhelo ya vukanganyisi

4.4.11 Mutirhi u nyika switsundzuxo swa ntiyiso leswi nga helela, naswona swi nga na vuxokoxoko byo helela eka vurhangeri loko a komberiwa ku pfuna hi ndlela leyi.

Nkarhi wunwana na wunwana loko vatirhi va komberiwa ku nyika switsundzuxo eka varhangeri eka mhaka yihi kumbe yihi, switsundzuxo swa kona swi fanele ku va swi fambisiwa hi milawu ya matirhele. Ku nga vi switsundzuxo leswi leswi nga na nhlohletelo wa leswi mutirhi a swi tsakelaka kumbe leswi a nga swi tsakeliki.

Xikombiso : Mutirhi loyi a tirhanaka na swihoxo swa mutirhikulobye, loyi yena a nwi twelaka vusiwana, a nga fanelanga ku tumbeta vumbhoni byinwana eka varhangeri leswaku a ta veka mutirhi loyi eka xiyimo xo antswa ku tlula xihoxo xa yena. Ku tumbeta vumbhoni kumbe vuxokoxoko byinwana eka mhaka leyi swi nga vana khombo eka ndzawulo leyi a tirhaka eka yona.

4.4.12 Mutirhi u xixima swihundla etimhakeni tinwana, mapapila na mbhurisano, leswi hi mukhuva wa swona swi tekiwaka tani hi timhaka ta xihundla.

Ku humesela matirhele erivaleni, swi katsa leswaku munhu unwana na unwana a va na mfanelo yo kota ku fikelela mahungu lawa ya nga khomiwa hi mfumo, loko ku ve mahungu ya kona ya laveka ku ta sirhelela timfanelo tinwana ta munhu. Swa endleka leswaku ku va na mahungu lawa ya tekiwaka ya ri xihundla. Eka mhaka yo tani, swi le ka mutirhela mfumo ku xixima xihundla tani hi leswi ku boxa mhaka leyi swi nga va ka na khombo eka mfumo.

Xikombiso 1: Swi ta va swi bihile eka mutirhi ku nyika vamaungu mhaka leyi nga xihundla, ku fana na mapapila ya khabinete kumbe mpfhapharhuto wa milawu ya mavumbiwele ya mfumo lowu nga kona.

Xikombiso 2: Mahungu lawa ya tshamaka etifayilini ta vatirhi ya tekiwa tani hi xihundla naswona ya fanele ku tekiwa hi ndlela yaleyo minkarhi hinkwayo. Mahungu lawa a ya fanelanga ku nyikiwa tikhampani ta ndzindzakhombo kumbe munhu unwana na unwana loyi a nga tirheki eka ndzhawu yaleyo ehandla ka loko ku ri na xivangelo lexi amukelekaka naswona ku ri mhaka leyi nga amukeriwa.

Xikombiso 3: Mbhurisano lowu fambisiwaka hi michini. Mahungu lawa ya nga xihundla a ya fanelanga ku fambisiwa hi michini yo fana na yo fekisa ku ri hava vusirheleri byinwana eku fambisiweni loku. Ku fekisiwa ka mahungu ya kona, swi fanele ku sungula swi pfumeleriwa hi nwinyi wa mahungu, na mahungu ya kona ya tsariwa leswaku l ya xihundla swinene, naswona ku boxiwa ni leswaku a swi pfumeleriwi ku va swi rhumeriwa hi michini ya mani na mani ehandle ka loko ku tekiwe magoza yo karhi yo sivela ku hangalaka ka mahungu. Mahungu ya xihundla ya fanele ku sirheleriwa hi tindlela hinkwato leti nga va ka kona.

VULAWURI BYO FIKELELEKA: Mahungu ya swiyimo swo hambana hambana ya fanele ku fikeleleka eka vanhu lava swi nga fanela leswaku va kota ku ya tirhisa. Ku fanele ku landzeleriwa na nxaxamelo wa malawulele. Timfanelo ta ku kota ku fikelela ti fanele ku tshama ti ri karhi ti landzeleriwa. Marito kumbe tinomboro leti mutirhi a ti tirhisaka ku nghena eka khomputa hi tona a ti fanelanga ku tiviwa hi vanhu vanwana hambu ku ri hi xivangelo xihhi kumbe xihhi. Ku tirhisiwa ka swo fana na rhimoti swi fanele ku lawuriwa hi tindlela leti nga fanela ku fana na vuxiya xiya byo helela. Ku pfumeleriwa ku fikelela eka mhangu ka vanhu vanwana swi nga endliwa ntsena loko swi tiyisisiwile leswaku a ku na khombo eka swona.

E-MAIL NA WWW: Leswi swi fanele ku tirhisiwa etimhakeni ta mabindzu kumbe mintirho ya mfumo, ku nga ri ku tirhisa leswi nga ri ki nawini. Ku rhumeriwa ka mahungu manwana ya nkoka swi fanele ku fambisana na vusirheleri lebyi nga fanela. Ku fanele ku tshama ku ri karhi ku kamberiwa “virus” ya tikhomputa, naswona mahungu lawa ku ehleketeriwaka leswaku ya nga va yona eka e-mail, ya nga pfuriwi. Ku fanele ku sirheleriwa na swo fana na ku nghenelela eka mintirho ya vutsari ya vanhu vanwana, ku tiyisisiwa na ku tekeriwa enhlokweni ka venyi va mintirho va xidzi. Leswi nga riki swa nkoka swi fanele ku susiwa.

KU SIRHELELA MAHUNGU: Mahungu lawa ya nga ya xihundla ya fanele ku rhumeriwa ku ri na vusirheleri lebyi nga tsariwa. Mintirho yo sindzisa vusirheleri yi fanele ku endliwa yi tlhela yi andlaleriwa vatirhi. Mahungu ya xihundla ya fanele ku tekiwa hi ndlela yaleyo minkarhi hinkwayo. Xiyimo lexi vanhu vanwana va faneleke ku teka mahungu lawa xi fanele ku tumbuluxiwa mahungu ya kona ya nga se humesiwa. Vusirheleri bya mahungu byi nga vi ehenhla ka swo fana na ti-password ntsena, kambe na swinwana swo pfuneta ku fana na

“biometrics”. I vatirhi lava nga pfumeleriwa lava faneleke ku vulavula na vamahungu. Mbulavurisano wa kona ku fanele ku ri lowu nga kunguhatiwa kahle wu tlhela wu fambisana na matirhele. Tikherefu na tinomboro leti ku rhumeriwaka eka tona, swi fanele ku tiyisiwa mahungu ya nga se rhumeriwa.

KU SIVELA KU FAMBISIWA KA MAHUNGU SWI NGA RI NAWINI HI MICHINI: Ku fanele ku va na vusirheleri bya xiyimo xa le henhla eka michini ya tikhomputa. Ku fanele ku kamberiwa nkarhi wunwana na wunwana ku vona leswaku ngungumeriso lowu wu nga herisiwa hi ndlela yihi. Ku fanele ku tiyisiwa tindlela ta xihatla to cinca na ku hoxa swinwana. A ku fanelanga ku humesiwa vumbhoni byinwana loko ku lulamisiwa swinwana. Vugevenga bya tikhomputa byi nga vanga ku xupuriwa ka munhu hi ku ya hi milawu leyi fambisaka tirhele ra tikhomputa (Electronic Communications and Transaction Act, Interception and Monitoring Act) na yinwana leyi langutaka eka vugevenga. Ku lemukisiwa ka vatirhi hi mhaka leyi, swi fanele swi tekeriwa enhlokweni swinene minkarhi hinkwayo.

4.5 MATIKHOMELE YA MUNHU NA LESWI A SWI TSAKELAKA SWA LE HANDLE KA NTIRHO

4.5.1 Mutirhi hi nkarhi wa ntirho, u ambala na ku tikhoma hi ndlela leyi nga ta tiyisisa xiyimo xa mintirho ya mfumo.

Mfumo na va-aka tiko va langutele xiyimo xa le henhla xa matirhele na vuswikoti eka vatirhela mfumo. Vuswikoti swi vula ku fika hi nkarhi entirhweni, ku kota ku ringanyeta ku cinca, ku tinyiketela eka ntirho, na vutshila eka mintirho ya yena. Maambalele ku fanele ku ri lawa ya nga basa, yo languteka na ku xiximeka. Vatirhi ngopfu lava tirhanaka na va-aki minkarhi hinkwayo, va fanele ku vona leswaku va ambala hi ndlela leyi nga ta amukeleka va nga languteki ingaku a va basanga.

Xikombiso 1: Vatirhi, ngopfu lava tirhanaka na va-aki minkarhi hinkwayo, a va fanelanga ku ambala swambalo swo handzuka kumbe tibokhati leti nga boxeteriwa.

Xikombiso 2: Ku hava mutirhela mfumo na unwe loyi a nga pfumeleriwaka ku ta entirhweni a nga basangi. Xikombiso, mutirhi loyi a tirhaka eka ndzhawu ya vuamukelo bya vanhu va laha tikweni ni va le matikweni mambe a ta entirhweni a nga tsemangi malebvu naswona a nuhwa byalwa, mutirhi yaloye u ta va a nyika xivumbeko xo biha eka tiko ra Afrika Dzonga, leswi nga hetelalaka swi onhele tiko hinkwaro.

4.5.2 Mutirhi u fanele ku tirhisa hi ndlela yo komba vutihlamuleri swo fana na swipyopyi kumbe switirhisiwa swinwana leswi nga pyopyaka munhu.

Mutirhi a nga fanelanga ku tirha mintirho ya yena a pyopyiwile. Ehandle ka ku nyumisiwa leswi nga vangekaka, leswi swi nga kavanyeta na matirhele ya ntirho wa yena na ntirhisano eka vatirhikulobye na va-aki.

Moya wa ntirho wa vatirhi na ntirhisano swi na nkoka eka matirhele lamanene eka mintirho ya mfumo. Vatirhi a va fanelanga ku tinyumisa emahlweni ka vatirhikulobye hi ku tirha mintirho ya mfumo va pyopyiwile.

Na loko mutirhi a nga ri ntirhweni, wa ha tama a ri mutirhela mfumo naswona u fanele ku va na vutihlamuleri lebyi hetisekeke leswaku a nga chikisi xiyimo xa mintirho ya mfumo.

Xikombiso 1: Murhangeri loyi a nwaka swipyopyi swo tala hi nkarhi wa xinkhubyana xa hofisi a tlhela a pyopyiwa swinene u ta tinyumisa emahlweni ka vatirhikulobye, varhangeri na vatirhi lava nga hansi ka yena. Leswi swi nga va na mbuyelo wo ka wu nga tsakisi eka mintirho ya yena na xiyenge xa yena.

Xikombiso 2: Loko mutirhi, ngopfu loyi a faneleke ku tirhana na va-aki, a ta entirhweni a ri karhi a nuhwa byalwa kumbe ku nyanyisa xiyimo, a pyopyiwile, u va a endle vubihhi byo tlula mpimo eka mintirho ya mfumo, naswona matikhomele yo tani ya ta onha xiyimo na matirhele hinkwawo ya mfumo. Swi na nkoka ku twisisa leswaku matikhomele ya muxaka lowu ya tekiwa tani hi vubihhi naswona mutirhi yaloye u fanele ku hehliwa hi ndlela leyi yi faneleke.

4.5.3 Mutirhi a nga fanelanga ku amukela tinyiko exihundleni, kumbe leswi nga ta nwi vuyeriisa leswi nga va ka na nxavo wa le henhla ka R350, swi huma eka munhu wihi kumbe wihi, a nga kumanga mpfumelelo wo huma eka murhangeri wa yena, loko a ri karhi a tirha mintirho ya mfumo, ehandle ka swona swi ta tekiwa tani hi mintirho yo xava vukorhokeri.

Loko munhu a thoriwile tani hi mutirhela mfumo, xiyimo xa yena xi na nkoka naswona xi na nhlamuselo yo karhi. Swi le rivaleni leswaku mutirhi yaloye u xavisele mfumo vutivi na vuswikoti bya yena, naswona wa hakeriwa hi mali leyi hlengeletiwaka eka swibalu swa va-aka tiko, leswi vulaka leswaku mutirhi yaloye u ta fanela ku tirhela va-aki hi ku hetiseka na vuswikoti na ku tinyiketela.

Swi fanele ku twisiseka eka vatirhela mfumo na miganga hinkwayo leswaku ehandle ka loko ku ri mhaka leyi nga bohiwa no tsariwa leswaku mu-aki a hakela mali yo karhi ya vukorhokeri, ku fana na loko ku hakerisiwa mali yinwana loko munhu a teka pasi, a ku fanelanga ku hakerisiwa tihakelo tinwana. Milawu ya muxaka lowu yi fanele ku katsiwa eka swiyenge hinkwaswo swa milawu naswona yi fanele ku vekiwa eka ndzhawu leyi nga ta vonaka swinene emiakweni leswaku va-aka tiko va ta vuyeriwa hi ku tirha ku ya hi yona. Loko ku faneleke ku hakerisiwa mali eka mintirho yinwana, leswi swi fanele ku tsariwa swi va erivaleni eka tifomo to endla swikombelo swa mintirho ya kona.

Loko swa ha te tani, lava nyikaka vukorhokeri byinwana etikhampanini va fanele ku lemukisiwa leswaku mfumo wu endla mintirho leyi, wu tirha hi ku ya hi milawu ya Vumbiwa bya tiko leyi lavaka leswaku mintirho ya kona yi tirhiwa hi vuswikoti lebyikulu swinene. Ku amukela tinyiko to xava vukorhokeri, swikhenso na ku xaveriwa swakudya na swinwana, a swi fanelanga ku vumba xiphemu xa ku xava ku tirheriwa eka mintirho ya mfumo tani hi leswi swi vangaka vonene ro ka ri nga amukeleki eka varhangeri na ku pfuneta ku nyika nkucetelo wa ku teka swiboho. Swi tlhela swi vanga mphikizano wo ka wu nga fanelanga lomu swiyenge leswintsongo swinwana leswi phakelaka mintirho leyi swi tsandzekaka ku tirha mintirho ya kona.

Tani hi leswi tirhele leri ri nga tlulelaka ni le ka swiyenge swinwana, endlele leri landzelaka ri kongomisa ku tirha tani hi ndlela yo fambisa na ku lawula matirhele eka ndzawulo. A swi koteki ku nyika tindzawulo mafambisele yo helela naswona tindzawulo ti fanele ku tihlanganisa na khomixini ya mintirho ya mfumo ku kuma switsundzuxo loko va ri na ku kanakana loko swi ta eka mafambisele na malawulele ya swiyimo swinwana leswi nga tumbulukaka.

Ku amukela tinyiko tinwana na tinwana kumbe leswi nga va ka na nkoka wa mali ku suka eka munhu loyi a lavaka ku tirheriwa ntirho wa mfumo kumbe loyi ku endlawaka swa mabindzu na yena, kumbe mintirho leyi lawulaka hi matirhele ya mutirhi eka mintirho ya yena ya mfumo, swi nga amukeriwa ntsena loko ko va na mpfumelelo lowu nga tsariwa wu va erivaleni hi murhangeri wa ndzawulo yaleyo.

Swi na nkoka ku lemuka leswaku tinyiko ta kona kumbe malwandla yo huma eka munhu unwana ehandle ka loyi ku nga xirho xa ndyangu wa yena, swi fanele ku boxiwa swi tiveka. Tinyiko kumbe swikhenso leswi faneleke ku hlambanyiwa ku va kona hi leswi hundzaka nxavo wa R350. Vatirhi va nga tlhela va tihlanganisa na khomixini ya mintirho ya mfumo loko va kanakana ehenhleni ka tinyiko ta kona.

4.5.4 Mutirhi a nga fanelanga ku humesa mahungu manwana ya ximfumo ku endlela leswaku a ta vuyeriwa kumbe ku vuyeriwa vanwana.

Vatirhi lava loko va ri karhi va tirha mintirho ya vona, va tshukaka va hlangane na mahungu manwana lawa ya nga ya nkoka na xihundla minkarhi hinkwayo, a va fanelanga ku humesa mahungu yalawa va nga kumanga mpfumelelo wo endla tano. Mahungu ya kona a ya fanelanga ku humesiwa leswaku mutirhi a ta vuyeriwa kumbe ku vuyeriwa vanhu vanwana, kumbe ku seketela mintirho yinwana yo homboloka ku vuyeriwa vanwana. Swi na nkoka leswaku vatirhi va tekela enhlokweni leswaku ku humesiwa ka mahungu ya kona a swi nga lwisani na vukorhokeri bya va-aki.

Vatirhi va fanele ku twisisa leswaku ku humesela mintirho erivaleni a swi vuli leswaku ku humesiwa mahungu ya xihundla hi ndlela yo ka yi nga amukeleki. Leswi swi nga kotekiki ku humesa milawu ya mafambisele ya leswaku hi wahi mahungu lawa ya nga humesiwaka naswona eka mani, vatirhi va tsundzuxiwa leswaku va sungula va kuma mpfumelelo eka varhangeri va vona loko ku ri na leswi va nga ri ki na ntiyiso wa swona.

Xikombiso 1: Ku humesiwa ka mahungu ya mahlawulele ya vathoriwa kumbe swivutiso leswi nga ta vutisiwa loko va kambela vayimela ku thoriwa eka xivandla xa ntirho, a swi nga vi swi hoxekile eka vayimela ku thoriwa lava nga swi vonangiki, kambe swi ta vanga mbuyelo wo biha eka ndzanganiso wa timfanelo ta vayimela ku thoriwa lava phikizanelaka xiyimo xa kona xa ntirho.

Xikombiso 2: Loko mutirhi, hi mhaka ya xiyimo lexi a nga ka xona entirhweni wa yena, a tiva ntirho lowu mfumo lowu nga ta vanga ku vuyeriwa kunwana eka ndzhawu yo karhi, mutirhi yaloye a nga fanelanga ku endla leswaku vutivi lebyi a nga na byona byi nwi fumisa kumbe byi fumisa vandyangu, maxaka kumbe vanghana va yena.

4.5.5 Mutirhi a nga fanelanga ku tirha mintirho yinwana leyi nga nwi hakelaka ehandle ka ntirho wa yena, kumbe ku tirhisa nhundzu ya mfumo eka mintirho ya kona, a nga kumanga mpfumelelo wo endla tano.

Vatirhi va languteriwa ku veka miehleketo ya vona hinkwayo, nkarhi na vuswikoti bya vona eka mintirho ya vona ya mfumo tani hi muthori. Xiyimo xa ntirho na swikoxo swa kona eka mfumo swi va laha swilaveko swa va-aki na miganga ya vona swi nga va ka eka ntshikelelo loko mutirhela mfumo o amukela ku tirha mintirho yinwana leyi nga nwi hakelaka ehandle ka ntirho wa yena. Se swi na nkoka leswaku mutirhi a sungula a kuma mpfumelelo wa ku tirha mintirho leyi nga ta nwi hakela hi nkarhi wa yena.

Xikombiso 1: Mutirhi u va xiphemu xa bindzu rinwana. U fanele ku va entirhweni wa bindzu ra yena loko a chayisile entirhweni wa mfumo ntsena. Swi nga languteriwanga, ntirho wa yena wa mfumo wu koxa leswaku u fanele ku tirha ku hundzisa nkarhi lowu a chayisaka hi wona. Hikwalaho ka leswi, swi nga vanga ku hlangana ni leswaku a hlawula emintirhweni ya yena, swi pfilungayisa na ku hanganisa miehleketo.

Xikombiso 2: Dokodela wo tshungula loyi a thoriweke exibedlele a nga fanelanga, ku ri hava mpfumelelo ku suka eka murhangeri wa yena, a endla mintirho ya le xihundleni leyi a nga ta hakeriwa eka yona, ku nga ha va endzhawini yo tshungula ya munghana wa yena kumbe a tirhisa nhundzu ya mfumo na mirhi ya mfumo ku tshungula endzhawini ya kona.

Xikombiso 3: Mutirhi u tirha ntirho wunwana ekaya ka yena loko a chayisile entirhweni wa yena wa mfumo, leswi nga vulaka leswaku u etlela nkarhi wuntsongo. Leswi swi nga vanga leswaku mutirhi yoloye a karhala ni nhlikanhi a nga ha swi koti ku tirha ntirho wa yena hi laha a languteriwaka ha kona. Leswi a swi yelani na ku tithela ku enerisa swilaveko swa va-aki naswona iku tlangisa mali ya vahakeri va swibalu hi ndlela yinwana.

KAVANYISA 2

MATIKHOMELE YA VATIRHI EKA MINTIRHO YA MFUMO

A. XIKONGOMELO

- A.1 Ku kota ku fikelerisa matirhelo ya ku ya hi Vumbiwa bya tiko eka mintirho ya mfumo, vatirhi hinkwavo va languteriwa ku landzelela milawu ya matikhomele lama nga longoloxiwa eka xiyenge lexi.
- A.2 Milawu ya matikhomele ya fanele ku tirha tani hi ndlela yo lawula vatirhi eka leswi va languteriwaka ku swi endla eku tirheni ka vona, hi ku landzelerisa matikhomele ya munhu kumbe hi ku tirhisana na vanwana. Ku landzelerisa matikhomele lamanene ya matirhele swi nga tiyisisa matirhele ya vuswikoti na ku pfuna ku tiyisisa ku titssembha eka mintirho ya mfumo.

B. MANGHENELO

- B.1 Ku fanele ku va na ndlela ya malawulele ya vatirhi eka vuxaka bya vona na huvo yo endla milawu, vanwatipoltiki na swirho swa swiyimo swo hambana hambana eka mfumo, vatirhikulobye na va-aki, leswi nga ta nyika ndlela ya leswi vatirhi va faneleke ku tirhisa xiswona mintirho ya vona, leswi faneleke ku endliwa na ku va swi nga nghenelelani ku vanga ku hambana ka miehleketo, na leswi swi languteriwaka eka vona ku ya hi matikhomele ya le ntirhweni ni ya le handle ka ntirho.
- B.2 Hambi leswi milawu ya matikhomele yi nga mpfhapharhutiwa hi ku hetiseka, a hi milawu yo hetelela yo lawula matikhomele ya vatirhi. Hambi swi ri tano, varhangeri va tindzawulo, hi ku ya hi vutihlamuleri lebyi va nga na byona ku ya hi xiyenge xa 7(3)(b) xa nawu wa vurhangeri bya xiviri na mafambisele ya tindzawulo na ku ya hi milawu yo tshinya, va fanele ku tiyisisa leswaku matikhomele ya vatirhi va vona ya fambelana na matirhele na ilawu leyi fambisaka milawu ya mfumo na matirhele lawa ya nga vekiwa ku ya hi milawu ya mfumo. Varhangeri va tindzawulo va fanele ku tiyisisa leswaku vatirhi va vona va tiva milawu leyi faneleke ni leswaku va yi amukela na ku bohiwa hi yona eka matirhele ya vona.
- B.3 Xikongomelo- nkulu xa milawu ya matirhele hi lexinene, ku nga ku tekela enhlokweni na ku tlakusa swilaveko swa va-aki hi ku va korhokela. Ehandle ka swona, mutirhi u ta voniwa nandzu wa vubihhi naswona a nga xupuriwa hi ndlela leyi nga fanela na hi ku ya hi ntwanano lowu nga ta fikeleriwa loko a tlula milawu leyi nga vekiwa ya matikhomele entirhweni, kumbe a tsandzeka ku landzelela milawu hi ku angarhela.

C. MILAWU YA MATIKHOMELE

C.1 VUXAKA NA TIHUVU TO ENDLA MILAWU NA VURHANGERI BYA TINDZAWULO

Mutirhi:-

- C.1.1 u fanele ku tshembheka laha tikweni, ku xixima Vumbiwa bya tiko, na ku boheka ku tirha hi ku landza vumbiwa loko a tirha mintirho ya yena ya siku rinwana na rinwana;
- C.1.2 u fanele ku rhangisa swilaveko swa va-aki loko a tirha mintirho ya yena;

- C.1.3 u fanele ku tirha ku ya hi milawu ya mfumo lowu nga kona na hi ku tshembheka loko a tirha mintirho ya yena tani hi laha swi nga tsariwa eka milawu yinwana;
- C.1.4 u fanele ku ringeta ku tiva na ku tiboha ku ya hi milawu na swileriso swinwana leswi nga kona eka matikhomele ya yena entirhweni.
- C.1.5 u fanele ku tirhisana na swiyenge swinwana swa mfumo leswi nga tumbuluxiwa hi ku ya hi nawu na Vumbiwa leswaku swi ta tekela enhlokweni swilaveko swa va-aki.

C.2 VUXAKA NA VA-AKA TIKO

Mutirhi:-

- C.2.1 u fanele ku tiyisa vunwe na xichavo eka tiko ra Afrika Dzonga loko a tirha mintirho ya yena ya mfumo;
- C.2.2 u ta fanela ku tirhela va-aki hi ndlela yo ka a nga voyameli tlhelo rinwe leswaku a ta kota ku vanga ku tshembha eka mintirho ya mfumo;
- C.2.3 u fanele ku tirheka, ku pfuna vanwana na ku kumeka nkarhi hinkwawo loko a tirhana na va-aki, u fanele ku teka va-aki va ri tikhasimende ta yena minkarhi hinkwayo, lava naswona va faneleke ku kuma vukorhokeri bya xiyimo xa le henhla;
- C.2.4 u fanele ku tekela nhlokweni swiyimo na swivilelo swa va-aki loko a ri karhi a tirha mintirho ya yena na loko a teka swiboho leswi va khumbhaka;
- C.2.5 u fanele ku tinyiketela minkarhi hinkwayo eka mintirho ya nhluvukiso wa va-aka tiko va Afrika Dzonga hinkwavo.
- C.2.6 a nga fanelanga ku hlawula vanhu va tiko hi ndlela yo ka yi nga amukeleki ku fana na hi mbala wa munhu, rimbewu, rixaka, muhlovo, rimbewu leri a tsakelaka ku hanya na rona, malembe, vutsoniwa, vukhongeri, mintirho ya tipolotiki, leswi a tshembhaka eka swona, ndhavuko kumbe ririmi leri a ri vulavulaka;
- C.2.7 a nga fanelanga ku tlanga hi xiyimo xa yena eka mintirho ya mfumo kumbe ku tshikelela ku navela ka vandla rinwana ra tipolotiki kumbe ntlawa wunwana;
- C.2.8 u fanele ku xixima na ku sirhelela xiyimo xa munhu unwana na unwana na timfanelo leti nga vekwa ku ya hi Vumbiwa bya tiko;
- C.2.9 naswona, u fanele ku tekela enhlokweni mfanelo ya va-aki ya ku kota ku fikelela mahungu, ehandle ka mahungu ya nkoka lama nga sirheleriwa hi nawu.

C.3 VUXAKA EXIKARHI KA VATIRHI

Mutirhi:-

- C.3.1 u fanele ku tirhisana na vatirhikulobye ku kota ku korhokela va-aki;
- C.3.2 u fanele ku landzelerisa swileriso hinkwaswo leswi nga vekwa hi vanhu lava nga rhwexiwa matimba ya ku swi nyika, ntsena loko swi nga hambani na swileriso leswi nga kona eka Vumbiwa bya tiko;

- C.3.3 u fanele ku tihambanyisa na mintirho ya ku tirhela kaya kumbe xinwana manana eka mintirho ya mfumo, naswona a nga tirhisi xiyimo xa yena ku kucetela mutirhi unwana kumbe ku kuceteriwa ku tlanga hi vurhangeri bya yena;
- C.3.4 ku tirhisa tindlela leti nga fanela ku humesela erivaleni swivilelo swa yena kumbe ku kuma vuyimeri;
- C.3.5 u fanele ku tinyiketela ku tirhela nhluvukiso wo hetiseka, nkucetelo na ku kota ku tirhisa vatirhi va yena hi ndlela leyi nga ta kombisa matirhele lamanene ya xinghana;
- C.3.6 u fanele ku kota ku tirha na vatirhi vanwana hi ndlela ya kahle leyi nga ye ki hi mbala, rimbewu, rixaka, muhlovo, vanhu lava a tsakelaka ku hanya na vona, malembe, vutsoniwa, vukhonger, mintirho ya tipolotiki, ku tshembha, ndhavuko na ririmi leri a ri vulavulaka;
- C.3.7 u fanele ku tihambanyisa na mintirho ya mavandla ya tipolotiki entirhweni wa yena.

C.4 MATIRHELO YA NTIRHO

Mutirhi:-

- C.4.1 u fanele ku tirhela ku fikelela swikongomelo swa xiyenge xa yena na ku fikelerisa swilaveko swa va-aki;
- C.4.2 u fanele ku ehleketa hi xihatla naswona loko a ri karhi a tirha ntirho wa yena, u fanele ku lava tindlela to antswisa ku herisa swiphiso na ku tiyisisa vuswikoti kumbe leswi fambisiwaka hi nawu;
- C.4.3 u fanele ku tirha mintirho ya yena hi nkarhi lowu nga vekiwa;
- C.4.4 u fanele ku tirha mintirho ya yena hi ndlela yo kombisa vutivi na vuswikoti;
- C.4.5 a nga tinghenisi eka mintirho yinwana leyi nga fambelaniki na mintirho leyi a nga tholeriwa ku yi endla;
- C.4.6 u ta fanela ku tihambanyisa na mintirho yinwana ya ximfumo kumbe ku tekiwa ka swiboho leswi nga ta vanga leswaku a vuyeriwa, naswona swi fanele ku hlambanyiwa na ku humeseriwa ehandle hi mutirhi;
- C.4.7 a tinyiketela ku kumeka eka mintirho ya vuleteri byo yisa emahlweni na ku tihluvukisa entirhweni wa yena hinkwawo;
- C.4.8 u fanele ku tshembheka na ku va na vutihlamuleri loko a tirha hi mali ya mfumo na loko a tirhisa nhundzu ya mfumo na switirhisiwa swinwana hi ndlela ya kahle naswona a swi tirhisela mintirho leyi nga kunguhatiwa;
- C.4.9 u fanele ku tlakusa xiyimo xa matirhele yo hetiseka, lama nene naswona yo humela erivaleni na vufambisi bya xiviri;
- C.4.10 loko a ri karhi a tirha mintirho ya yena ya mfumo, u ta mangala eka varhangeri va yena, matirhele ya vukanganyisi, vuxisi, xinwana manana, matirhele ya manyala na matirhele manwana lawa ya nga vubihi kumbe ya nga tshikelelaka vukorhokeri bya va-aki;
- C.4.11 u fanele ku nyika switsundzuxo leswi nga helela, leswi nga na vuxokoxoko lebyi helekeke eka vurhangeri bya le henhla swinene loko a tshuka a komberuwe ku endla tano;

C.4.12 u fanele ku xixima swilo swa xihundla, mapapila na mbhurisano lowu tekiwaka wu ri wa xihundla.

C.5 MATIKHOMELE YA MUNHU NA KU TSAKELA KA YENA EKA LESWI NGA RI KI SWA NTIRHO

Mutirhi:-

C.5.1 hi nkarhi wa ntirho wa yena eka mfumo, a ambala kahle na ku tikhoma hi ndlela leyi nga ta tiyisisa xiyimo lexi nene xa mintirho ya mfumo;

C.5.2 u va na vutihlamuleri na ku tikhoma kahle loko a tirhisa swipyopyi kumbe switirhisiwa swinwana leswi pyopyaka;

C.5.3 mutirhi a nga fanelanga, ehandle ka mpfumelelo wa murhangeri wa ndzawulo ku amukela swihanano, swikhenso kumbe tinyiko leti nga na nkoka wa mali (laha mali ya kona yi hudzaka R350) ku suka eka munhu wihi kumbe wihi loko a ri karhi a korhokela va-aki tani hi leswi swi nga tekiwaka tani hi mintirho ya ku xava vukorhokeri.

C.5.4 a nga tirhisi kumbe ku humesa vumbhoni bya mfumo leswi nga ta endla leswaku a tivuyerisa kumbe ku vuyerisa vanwana.

C.5.5 a nga amukeli ku tirha mintirho leyi a nga ta hakeriwa ehandle ka ntirho wa yena wa mfumo, kumbe ku tirhisa nhundzu ya mfumo ehandle ka mpfumelelo.